

Kleio

29e jaargang nr. 4 mei 1988

Tijdschrift
van de vereniging
van docenten
in geschiedenis
en staatsinrichting
in Nederland
(VG.N.)

Vereniging van docenten in geschiedenis en staatsinrichting in Nederland

Algemeen Bestuur

Mevr. Z. Matthee, *voorzitter*, Heivlinder 53, 2317 JT Leiden. Tel. 071-21 58 73.
N.J. Stam, *vice-voorzitter*, Kortenaerstraat 5, 5102 BV Dongen. Tel. 01623-20 85 6.
L.J.G. van Schie, *1e secretaris*, Telgenkamp 17, 7576 EH Oldenzaal. Tel. 05410-14 74 4.
Mevr. J. Reitsma, *2e secretaris*, Van Brerostraat 79, 7312 VL Apeldoorn. Tel. 055-55 82 38.
H. van Duijsen, *penningmeester*, Jekerstraat 53^{III}, 1078 LZ Amsterdam. Tel. 020-73 34 94.
Mevr. J. van der Leeuw-Roord, Wattstraat 20, 2561 XN 's-Gravenhage. Tel. 070-63 88 05.
Mevr. T. Perdeck-Schimmel, Timorstraat 27, 3818 CK Amersfoort. Tel. 033-15 09 7.
F.R. Kat, Jeudestraat 4, 4011 GL Zoelen. Tel. 03448-16 86.

U kunt zich opgeven als lid bij de administratie van de VGN, Vreeswijkstraat 329, 2546 AK Den Haag. Wilt u daarbij aangeven tot welke categorie van leraren u behoort en op welk schooltype u werkzaam bent.

Voor 1988 bedragen de contributies:

1. Docenten PA/PABO, Havo, Vwo en Tertiair onderwijs f 90,-
 2. Docenten Mavo/Lbo f 70,-
 3. Buitengewone leden (zij die niet meer werkzaam zijn in het onderwijs) f 65,-
 4. Studenten f 65,-
 5. Partnerlidmaatschap f 25,-
- Leden die minder dan 16 uur per week les geven kunnen in aanmerking komen voor een verminderde contributie. Hiertoe moet men jaarlijks vóór 1 december een schriftelijk verzoek indienen bij de penningmeester, met vermelding van naam, adres, naam van de school en de categorie waartoe men behoort.

Adreswijzigingen en opzegging dienen schriftelijk aan de administratie te geschieden.

kleio

Kleio is het blad van de VGN en verschijnt tien maal per jaar, includenteel met (mini)didactica.

Redactie

A.C.M. Peek, *voorzitter*, Krommekamp 16, 3985 PJ Werkhoven. Tel. 03437-19 02.
C. Bogaerts, IJsselstein.
A.J.L. van Hooff, Nijmegen.
Mevr. T. Bogaerts-Stoopman, IJsselstein.
C.W. Torreman, Alphen aan den Rijn.
Mevr. J.G. van der Leeuw-Roord, 's-Gravenhage.
B. Engbers, Utrecht.
D. Verkuil, Utrecht.

Secretariaat: C.W. Torreman, Ceresstraat 51, 2402 BJ Alphen aan den Rijn. Tel. 01 720-4 40 61. Eindredactie: T. Bogaerts-Stoopman, Omloop-West 9, 3402 XM IJsselstein. Tel. 03408-8 35 76.

Leden van de VGN ontvangen Kleio kosteloos. Niet-leden kunnen zich abonneren op Kleio, maar reglementair komen alleen

diegenen in aanmerking voor een abonnement zonder lidmaatschap, die niet werkzaam zijn als leraar geschiedenis en staatsinrichting in enigerlei categorie van onderwijs in Nederland. Over uitzonderingen beslist het bestuur.
Abonnementsprijs (incl. porto) f 75,-; buitenland (excl. België) f 95,-. Losse nummers kosten f 7,50.

Informatie over het leerlingenmateriaal van de VGN, de Kleio-(mini)-Didactica vindt u in de Kleio-Krant.

U kunt bestellen door het overmaken van het betreffende bedrag op postgiro nr. 128701 t.n.v. penningmeester VGN te Den Haag. Wilt u op het biljet aangeven om welke nummers het gaat.

In Kleio kan geadverteerd worden. De prijs bedraagt, voor kant en klare opnamemodellen f 360,- voor een hele pagina, f 275,- voor een halve en f 175,- voor een kwart pagina. Voor informatie over inlevertermijnen en andere formaten kunt u zich wenden tot de eindredacteur.

Vormgeving: Grafisch Bureau Joop Bierling
Zetwerk: Zetterij Wil van Dam
Druk: Elinkwijk/Utrecht
ISSN 0165-6449

Inhoud

- 3 Het voedingspatroon van arbeidersgezinnen sinds de zeventiende eeuw
Dirk van der Veen
- 7 Uit het leven gegrepen?
Danny Creusen
- 13 Een kwestie van smaak
Peter Rietbergen
- 19 Hitleriana III
Piet Fontaine
- 23 Ideetje misschien...?
- 25 Boek van de Maand
Bernard Bouwman
- 29 Recensies
- 38 Kleio-krant

kleio

nummer 4/88
pagina's 2 en 3

DE VOLMAAKTE HOLLANDSE
KEUKEN MEID.

Toegezonden kopij

De redactie accepteert alleen schrijfmachine-typewerk of printer uitdraai in double strike/NLQ-kwaliteit.

Overname

Het geheel of gedeeltelijk overnemen van artikelen is slechts toegestaan na schriftelijke toestemming van de redactie.

Het voedingspatroon van arbeidersgezinnen sinds de zeventiende eeuw

Dirk van der Veen

Dit nummer van *Kleio* is voor een groot gedeelte gewijd aan voedselgeschiedenis. De vele invalshoeken die deze tak van de geschiedwetenschap kent vindt u ook enigszins weerspiegeld in de artikelen. Allereerst komt volksvoedsel nummer 1, de aardappel, aan de orde. De invoering daarvan was volgens de auteur een grote stap in de richting van gezonder en betrouwbaarder voedsel.

Dirk van der Veen is verbonden aan de Hogeschool Midden Nederland SOL/COCMA.

Over voedingsgewoonten in het verleden bestaan hardnekkige misverstanden. Sommigen denken dat er een soort traditioneel voedingspatroon heeft bestaan, van streek tot streek verschillend, dat door de stijging van de welvaart in de twintigste eeuw langzaam maar zeker is verdwenen, dan wel is aangepast. Anderen denken bij het eten in vroeger eeuwen vooral aan de geweldige bacchanalen, die veelvuldig op schilderijen zijn afgebeeld en een geweldige overdaad te zien geven.

Het laatstgenoemde misverstand is het eenvoudigst om te verklaren. Op deze schilderijen zien we vooral de toplaag. Dat deze zijn voedsel zo vaak liet etaleren heeft de volgende reden: uitgebreide maaltijden waren een soort statussymbool. Juist omdat dergelijk voedsel niet voor iedereen betaalbaar was, wordt het afgebeeld.

Op dit vlak heeft in de volgende eeuwen een duidelijke democratisering plaatsgevonden. Wie zal zich nu als hij zijn status wil demonstreren aan een gevulde dis laten afbeelden? Andere statussymbolen als een huis, kleding, auto of een groot kantoor komen dan meer in aanmerking.

De aardappel als volksvoedsel

Het zal duidelijk zijn dat het voedsel van de volksklasse aanzienlijk kariger en vooral eentoniger was dan dat van de elite. Maar bleef het ook eeuwenlang onveranderd?

In de zeventiende eeuw was roggebrood de basis van het voedingspatroon van de gewo-

ne man. Voorzover er 'warm' gegeten werd, betrof het pap of soep. Vlees werd in deze gezinnen vrijwel nooit gegeten, dat was eenvoudigweg te duur, en had men een meevallertje dat aan vlees werd besteed, dan verdween dit in de soep, om deze krachtiger te maken. Afhankelijk van welstand en regio werd dit wat saai aandoende menu aangevuld met boter of kaas en eventueel vis.

Hoewel buitenlanders die de Republiek bezochten de welvaart van de Nederlandse volksklasse gunstig af vonden steken bij die van andere landen, moeten we ons van de voedingstoestand van de gewone man geen overdreven voorstelling maken. Een vergelijking van lonen en prijzen, zoals bijvoorbeeld A.Th. van Deursen voor zijn *'Het kopergeld van de Gouden Eeuw'* maakte, laat zien dat het loon van een ambachtsman niet voldoende was om een gezin van te onderhouden. Dus moesten ook vrouw en later de kinderen meewerken en moest in het leven van alledag op vrijwel alles bezuinigd worden. Voor de voeding betekende dit dat men vrijwel helemaal terugviel op de basisvoedingsmiddelen, boter en kaas verdwenen dan geheel van tafel.

Het moet veelvuldig voorgekomen zijn dat deze mensen honger leden, vooral in perioden van duurte of als individuele tegenslagen, werkloosheid en ziekte bijvoorbeeld, het loon van de mannelijke kostwinner deden wegvallen. De berichten hierover van tijdgenoten zijn legio. Ook vertellen zij ons van de noodzaak voor de grotere gezinnen om bij de armenzorg aan te kloppen. Dit zou overigens tot ver in de negentiende eeuw zo blijven.

Geen overvloed

Over de voeding van de arbeidersklasse kunnen we dus kort zijn, deze was tamelijk eenzijdig en in het gunstigste geval kon men zich er voldoende van aanschaffen. Van nieuwigheden, die in deze jaren het bestaan van de elite gevarieerder maken (thee, koffie, tabak en specerijen) zou de volksklasse nog lange tijd verstoken blijven. Het voedingspatroon van de armeren veranderde pas fundamenteel van karakter met de introductie van de aardappel.

Het is merkwaardig hoe weinig we eigenlijk weten van de manier waarop dit gewas de basis van ons volksvoedsel ging vormen. Wel is bekend dat de aardappel, die alleen in Peru en Chili in het wild groeit, al aan het eind van de 16e eeuw in Europa werd geïntroduceerd en pas in de tweede helft van de 18e eeuw volksvoedsel bij uitstek werd. Ook weten we dat de weerstanden tegen de aardappel groot waren. De vrouw van de Haarlemse burgemeester Guldewagen joeg omstreeks 1750 een keukenmeid weg, die zonder haar bazin te raadplegen, aardappels

in huis haalde. De woedende burgemeestersvrouw weigerde dit 'varkensvoer', zoals zij het betitelde, tot zich te nemen. Het duurde echter niet lang voordat vrijwel iedereen zwichtte voor de 'mirakelknol', vanwege de lage prijs ervan.

Vanaf het einde van de achttiende eeuw is de aardappel niet meer weg te denken uit het voedingspatroon van de gewone man.

Dat de introductie van de aardappel een positieve invloed had op de volksgezondheid is boven iedere twijfel verheven. Ten eerste is de aardappel relatief rijk aan vitamine-C. Ten tweede was het voor veel mensen mogelijk om zelf voldoende aardappelen te verbouwen: vanwege de hoge opbrengsten van aardappelen per hectare kon men op een relatief klein stuk grond voldoende aardappelen voor een heel gezin telen.

Met graan was dit veel moeilijker; niet alleen gedijt dit gewas slecht op de nogal vochtige grond in West-Nederland, maar ook heeft men een aanzienlijk groter stuk grond nodig om voldoende graan te verbouwen voor een heel gezin. Met name in een dichtbevolkt gebied als Nederland is dit uiteraard een groot nadeel. Het was natuurlijk voor bewoners van het platteland eenvoudiger om een aardappellandje te pachten, maar het aantal stedelingen dat hier eveneens in slaagde, moet niet onderschat worden. Door de mogelijkheden tot zelfvoorziening was de volksklasse niet langer overgeleverd aan de schommelingen in de graanprijzen, die soms, bijvoorbeeld wanneer door oorlogen de importen uit het Oostzee-gebied stil kwamen te liggen, bijzonder hevig konden zijn.

Met de introductie van de aardappel werd de arbeidersklasse dus minder kwetsbaar, maar dit wil niet zeggen dat nu alle problemen op voedingsgebied waren opgelost. In het 'nieuwe' voedingspatroon zien we dezelfde neiging als in het voorgaande: naarmate de mensen armer waren, werd het menu eenzijdiger, dat wil in dit geval zeggen, steeds meer geconcentreerd op aardappelen. Er zijn voldoende aanwijzingen dat in de eerste helft van de negentiende eeuw de levensstandaard daalde. Daardoor was het al spoedig geen uitzondering meer dat in arbeidersgezinnen drie maal per dag praktisch niets anders dan gekookte aardappelen op tafel verschenen.

Een ander nadeel van de nieuwe situatie was dat men nu geheel afhankelijk was geworden van het welslagen van de aardappeloogst. Als deze mislukte, had de volksklasse niet alleen geen eigen voedsel meer, maar door de dan toenemende vraag naar andere voedingsmiddelen als brood en rijst werden deze zo duur dat ze voor de armeren praktisch onbetaalbaar werden. Een massale hongersnood was dan het gevolg. Dit gebeurde in 1816/'17 en op nog ernstiger schaal in 1845/'46, toen het gewas vrijwel

geheel werd vernietigd door aardappelmoeheid. De gevolgen van deze ziekte, die vrijwel in geheel Europa toesloeg waren zeer ernstig. De voedselprijzen stegen tot astronomische hoogten.

Een tot de regering gerichte petitie leverde weinig op. Koning en ministers meenden dat het ingrijpen in deze omstandigheden niet tot hun taak behoorde en deden niet veel anders dan het organiseren van een nationale gebedsdag voor het welslagen van de aardappeloogst in de volgende zomer.

Op plaatselijk niveau werd wel veel gedaan, voornamelijk in de vorm van voedseluitdelingen. Deze initiatieven waren echter niet toereikend om de nood te lenigen. Het percentage bedeeden steeg van 10 tot maar liefst 15 procent van de bevolking.

Op diverse plaatsen braken oproeren uit. Daarbij moesten de commiezen, die de accijnzen op brood inden, het veelvuldig ontgelden. Juist in tijden van duurte liep de woede tegen deze belastingen, die relatief veel zwaarder op de armeren drukten, hoog op.

Anderen reageerden op minder agressieve wijze: tussen 1845 en 1847 emigreerden 7000 mensen naar de Verenigde Staten. Overigens vertrokken zij niet alleen uit economische motieven. Ongeveer 2500 van hen behoorden tot de Afscheidenen, een religieuze groepering die hier gediscrimineerd werd.

Veranderingen na 1850

Naar de manier waarop arbeidersgezinnen leefden, wat ze aten en hoe ze met het karge loon probeerden rond te komen, is niet veel onderzoek verricht. Zeer informatief is het hoofdstuk 'de arbeider als consument' uit *De arbeidende klasse in Nederland* van I.J. Brugmans, een werk waarvan de eerste druk in 1925 (!) verscheen en dat nog steeds het standaardwerk op dit gebied is. In de nieuwe *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* zijn in de delen 12 en 13 diverse door Th. van Tijn geschreven stukken opgenomen, die op heldere wijze aangeven welke factoren van invloed waren op het levenspeil van arbeidersgezinnen. Toch blijven nog veel vragen open, met name naar de manier waarop het voedings- en bestedingspatroon van arbeidersgezinnen veranderde.

De bronnen voor een dergelijk onderzoek zijn niet altijd even eenvoudig te vinden en te interpreteren. Er is door tijdgenoten wel veel geschreven over het leven van de arbeiders. Na 1850 en vooral na 1870 als de 'sociale kwestie' mede door de opkomst van de arbeidersbeweging een politiek probleem van de eerste orde wordt, nemen dergelijke publikaties sterk in aantal toe. Over

DE BESTE TROOST

Gods Voorzienigheid.

ENK REMOEDIGEND WOORD AAN ALLEN

BIJ DEN MISLUKTEN

AARDAPPELEN-OOGST.

*Vertrouw op God, die ieders leed
Tot zegening te keeren weet.*

AMSTERDAM,
WED. C. KOK, geb. VAN KOLM.
Tuinsstraat, No. 169.

Omslag van een in 1847 verspreid vlugschrift.
(Uit: Martin Schouten, *De socialen zijn in aantocht*. Amsterdam 1976, p. 41.)

kleio

nummer 4/88
pagina's 4 en 5

Multatuli – Eduard Douwes Dekker, 1820–1887.

	Centen daags.	In de week.
<i>Aan brood</i>	22½	f 1,57½
<i>Aan hoofdspijls voor 't middagmaal</i>	20	" 1,40
Dit bestaat uit 5 kop aardappelen, of 2 kop erten, of 2 pond meel.		
<i>Aan zout</i>	—	" —,07½
<i>" boter, ¼ ons daags</i>	5	" —,35
<i>" vet, ¼ ons daags</i>	5	" —,35
<i>" peper, azijn, mosterd, meel voor saus</i>	—	" —,15
<i>" kaffi, 2 ons in de week</i>	—	" —,26
<i>" gebrante stroop id.</i>	—	" —,03
<i>" melk, ½ kan daags</i>	3	" —,21
<i>" kurnemelk, eens in de week,</i>		
<i>¼ kan.</i> f	0,10	
<i>3 ons meel</i>	—,06	
<i>1½ ons stroop</i>	—,04½	" —,20½
<i>" olie voor licht, in de week</i>	—	" —,09
<i>" zeep, stijfsel, blaasol, doogwater, id.</i>	—	" —,20
<i>" garens, band, anjet, id.</i>	—	" —,20
<i>" contributie aan 't begrafenisfonds, id.</i>	—	" —,18
<i>" schoudfeld voor een kind id.</i>	—	" —,10
<i>" tabak, scheren, en soms een glas Jenever</i>	—	" —,40
Totaal		f 5,77½

Uit de overschietende 22½ cent in de week, moet betaald worden: kleding, schmeisels, onderhoud van de meubelen, genees-
kundige hulp . . .

Het huishoudboekje van Klaas Ris. (Uit. Schou-
ten, p. 75.)

arbeiders werd echter vooral door auteurs uit hogere sociale lagen geschreven en deze geschriften zeggen vaak meer over de kijk van deze mensen op de arbeidersklasse, dan dat zij een representatief beeld van het dagelijks leven van de volksklasse bieden. Wat te denken van een opmerking van een dominee uit Gouda die rond 1850 schrijft: 'Het vervloekte vee trouwt te jong en fokt teringachtige kinderen'? Wat moeten we aan met de volgende, ironisch bedoelde beschrij-

ving van de Zeeuwse landarbeider: 'De man heeft alles wat hij wenscht. Zijn klok staat aan den hemel: hij gaat met de zon te werk en te bed. Zijn tanden zijn hard genoeg voor het hardste roggebrood, en zijn vuchten weten niets van het schadelijke van een onmatig gebruik van spek. Zijn harde matras schijnt met slaapbollen gevuld. Hij heeft alle dagen een lekker gastmaal: aardappelen, door zijn eigen hand geteeld, met een heerlijke saus overgoten die honger heet; en een groot feest: rust na arbeid. Buiten deze dagelijksche feesten heeft hij nog des zondags de wandelingen naar het nabijgelegen stadje, dat gij over 't water ziet, met een aardig boerinnetje aan zijn zijde... Zoo leeft dan de arbeider jaar in jaar uit, even gelukkig en tevreden'.

Voor een beeld van het dagelijks leven van arbeiders en hun gezinnen hebben we echter meer aan onderzoeken naar hun voedingstoestand en vooral aan arbeidersbudgetten, huishoudboekjes van arbeidersgezinnen, die ons goed inlichten over het reilen en zeilen van het arbeidershuishouden. Het volgende is op een analyse van deze bronnen gebaseerd.

Na 1850 trad een nieuwe fase van economische groei in, die ook niet aan de arbeidersklasse voorbijging. De verbeteringen bleven echter zeer bescheiden, de arbeidersvoeding bleef zeer eenzijdig. Een collectie arbeidersbudgetten, opgesteld te Amsterdam in 1854, geeft hiervan een duidelijk beeld. Deze arbeiders gaven 70 tot 80 procent van hun inkomen aan voeding uit, maar liefst 50 procent van het totale inkomen ging op aan brood en aardappelen.

In de tweede helft van de jaren vijftig van de vorige eeuw verbeterde de situatie wel iets. De voedselprijzen daalden toen mede vanwege de geleidelijke afschaffing van de verbruiksbelastingen, de accijnzen, die het voedsel voorheen extra duur hadden gemaakt.

De verschillen tussen het voedingspatroon van arbeiders en dat van rijken is goed zichtbaar te maken aan de hand van een budgetvergelijking. In tabel 1 is het budget van

een redelijk welvarende zoutfabrikant vergeleken met twee budgetten van arbeiders. De cijfers uit de tabel spreken duidelijke taal. De bedragen die de zoutfabrikant uitgaf zijn niet alleen veel hoger, ook kan men zien dat daar heel anders gegeten werd.

Aardappelen en brood waren procentueel onaanzienlijke uitgavenposten. Aan vlees werden forse bedragen besteed, de arbeidersgezinnen gaven hier helemaal niets aan uit. Ook besteedde de zoutfabrikant vooral veel geld aan overige voedingsmiddelen. Zijn voedingspakket was dus zeer gevarieerd en dat is op zichzelf een belangrijk teken van welstand. De voeding van de arbeidersgezinnen daarentegen bestond vooral uit brood en aardappelen.

De voedingsdeskundige Gerrit Jan Mulder keurde deze enorme aardappelconsumptie af. In zijn boek, *De voeding in Nederland, in verband tot den volksgeest* (1874) schreef hij: 'Polyphagen (— veeleters) zijn dof en dommelig'. Bovendien grepen ze volgens hem ook snel naar de drank '... om het traag rondstroomende aardappelenbloed tot snellere loop aan te drijven'.

Een ander teken van de eenzijdigheid van de arbeidersvoeding is het geheel ontbreken van uitgaven aan vlees. Dit komt overeen met opmerkingen van tijdgenoten. In een door de Nederlandse Maatschappij voor Nijverheid en Handel verricht 'Onderzoek naar den Volksvoeding' lezen we: 'Alleen arbeidersgezinnen in gunstige omstandigheden (dat wil zeggen niet te groot en met voldoende werk voor de kostwinner, DJvdV) kunnen het zich, na zorgvuldige overweging, veroorloven om slechts een maal per week vlees te eten'.

Hoe kreeg men die enorme hoeveelheden aardappelen dan weg? De aardappelen werden gedoopt in gesmolten vet of overgoten met azijn en eventueel mosterd, de zogenaamde 'Kattenburger doop'.

Over tabel 1 wil ik nog een opmerking maken: ook de manier waarop de totale uitgaven verdeeld zijn geven aan dat de zoutfabrikant er goed aan toe was, voeding en

Tabel 1 – Gemiddelde wekelijkse uitgaven van drie gezinnen 1866–'71. Bron: budgetten

Uitgaven aan:	Zoutfabrikant 1866–'71		Arbeider 1866		Arbeider 1871	
	fl.	pct.	fl.	pct.	fl.	pct.
Brood	3,27	1,2	1,57	27,3	2,38	20,5
Aardappelen	1,03	0,4	1,40	24,2	2,50	21,5
Vlees	14,87	5,6	—	—	—	—
Voeding ov.	52,81	20,0	1,63	28,2	3,08	26,5
Voeding tot.	71,97	27,2	4,60	79,7	7,96	68,4
Huur	7,70	2,9	—	—	1,50	12,9
Overig	184,49	69,8	1,17	20,3	2,17	18,7
Totaal	264,15	100,0	5,77	100,0	11,63	100,0

Uit: 58 Miljoen Nederlanders en hun voedsel, p. 110.

huur samen (te beschouwen als noodzakelijke uitgaven) namen slechts 30 procent van de uitgaven in beslag. Voor de arbeidersgezinnen ligt dit percentage op ongeveer 80 procent. Met andere woorden, voor arbeidersgezinnen ging 80 procent van het inkomen op aan voeding en woonkosten. Van het restant moesten dan nog kleding, schoeisel en allerlei andere zaken aangeschaft worden. Bij een laag inkomen was het dus eindeloos passen en meten om rond te komen. Voor vermaak of luxe was nauwelijks ruimte.

bruik van alcohol in de situatie waarin veel arbeiders rond 1870 verkeerden, wel begrijpelijk. Alcohol was een van de weinige middelen die men had om de zorgen te verdrijven. In het Engels heeft men daar een fraaie uitdrukking voor, die voorzover mij bekend geen Nederlands equivalent heeft: 'The fastest way to get out of Birmingham (een beruchte industriestad, DJvdV) was by bottle'.

Ook heeft men bij onvoldoende voeding sneller de neiging om alcohol te gebruiken, men krijgt dan het gevoel verzadigd te zijn. Drank werd ook gebruikt om de lange werkdagen vol te kunnen maken. Het was geen uitzondering dat patroons alcohol schonken op het werk om de arbeiders op de been te houden. Met de daling van de arbeidsduur, iets wat vooral na 1890 inzet en de verbetering van de voedingstoestand vallen diverse redenen voor de alcoholconsumptie weg.

F. Domela Nieuwenhuis, zelf een overtuigd geheelonthouder, schreef al: 'Biefstuk is de beste afschaffer'.

Daar komt ook nog een culturele factor bij: over het algemeen ziet men dat grote delen van de arbeidersklasse zeker na 1900 middenklasse-normen gaan overnemen. In dat normen- en waardenstelsel paste alleen een zeer matig alcoholgebruik.

De 20e eeuw

In het voorgaande kwam reeds aan de orde dat de voedingstoestand na 1850 langzaam maar zeker (en met terugslagen in perioden van crisis, zoals bijvoorbeeld in de jaren 1880) verbeterde.

Hoe ging dit in zijn werk? De veranderingen kunnen geïllustreerd worden aan de hand van het bestedingspatroon van 32 Amsterdamse arbeidersgezinnen uit 1911.

Tabel 2 – Bestedingspatroon van 32 Amsterdamse arbeidersgezinnen, 1911, gemiddeld per week

Uitgaven aan:	fl.	pct.
brood	2,01	10,6
aardappelen	0,72	3,8
vlees en vet	1,50	7,9
overige voeding	4,65	24,7
voeding totaal	8,87	47,1
huur	3,03	16,1
kleding	2,33	12,4
overig	4,59	24,4
totaal	18,82	100,0

Door een vergelijking te maken tussen de bestedingspatronen van de arbeidersgezinnen uit 1866/'71 en die uit 1911 krijgen we

Alcoholgebruik

Ook daarover zijn de meningen onder tijdgenoten verdeeld. Een met name onder fabrikanten populair standpunt was dat de arbeiders hun armoede aan zichzelf te danken hadden. Als zij geen sterke drank zouden gebruiken, hielden zij genoeg geld over om zich behoorlijk te voeden en te kleden. In deze redenering was het ook niet nodig om hogere lonen uit te betalen, dat zouden de arbeiders toch maar naar de kroeg brengen.

Bekijken we de cijfers en lezen we de observaties van minder bevooroordeelde tijdgenoten dan krijgen we een ander beeld. Inderdaad werd er rond 1870 veel sterke drank gebruikt door de arbeiders. Na 1870 zette een daling in, die in de twintigste eeuw, ook tijdens de crisis doorgaat. Hoe is dit te verklaren? Om te beginnen is het ge-

kleio

nummer 4/88
pagina's 6 en 7

een beeld van de manier waarop de levensstandaard en het voedingspatroon van de arbeidersklasse in ongeveer 40 jaar veranderde.

Om een vergelijking mogelijk te maken, eerst nog even dit: in 1911 waren de prijzen vrijwel even hoog als rond 1870. In een oogopslag wordt dan al duidelijk dat er over het algemeen grote vooruitgang geboekt is. De gezinnen uit tabel 2 hadden aanzienlijk meer te besteden. Ook de verdeling van de uitgaven laat een heel ander beeld zien. Om maar bij de voeding te beginnen, want daar gaat het ons in dit artikel vooral om, de arbeidersgezinnen uit 1911 gaven meer uit aan voeding dan hun 'voorgangers'.

Omdat het inkomen van de eerstegenomde groep zoveel hoger was, hoefden zij aan voeding een geringer gedeelte van hun budget te besteden (in 1866 en 1870 70 tot 80 procent, in 1911 slechts 47,1 procent van het totale inkomen). Daarbij was de voeding van de twintigste-eeuwers minder eenzijdig dan die van hun voorgangers: brood en aardappelen namen

een geringer deel van het inkomen in beslag en ook zien we dat er geld aan vlees en vet werd besteed. Ook het totale budget laat meer ruimte zien bijvoorbeeld voor kleding.

We moeten de vooruitgang ook niet overdrijven: ook in 1911 was het voor een arbeidersgezin nog passen en meten om rond te komen, voor luxe was nauwelijks ruimte. Het dagelijks leven en dan vooral de voeding bevond zich echter wel op een heel ander niveau dan 40 jaar eerder.

Het hier geschetste patroon bleef ook in de volgende jaren bestaan. Bij stijgende levensstandaard werd het arbeidersmenu minder eenzijdig en als het even kon ging men een kleiner deel van zijn inkomen aan voeding besteden. Zo ontstond er ruimte voor meer en betere kleding, een fiets en in de jaren dertig van deze eeuw, als de kostwinner tenminste niet werkloos werd, voor een radio en een stofzuiger.

Nog een andere 'luxe' is het noemen waard: als arbeidersgezinnen het zich enigszins veroorloven konden, stopte de vrouw met wer-

ken om geheel voor de kinderen en het huishouden te kunnen zorgen.

Tenslotte

In dit artikel heb ik in kort bestek aangegeven hoe het menu van arbeidersgezinnen veranderde. De veranderingen waren zeer ingrijpend en zijn in feite te beschouwen als een aanpassing aan de omstandigheden waaronder arbeiders moesten leven. Nog in deze eeuw hebben arbeidersgezinnen honger geleden, zeker bij tegenslagen als werkloosheid en dergelijke. Aan deze situatie is door de hogere levensstandaard in feite een einde gekomen. In ons land lijden nog maar weinig mensen honger en ons voedingspatroon is gevarieerder dan onze voorouders zich konden voorstellen. Daarmee zijn natuurlijk niet alle problemen opgelost. Men kan zich afvragen of ons voedingspatroon wel zo gezond is, maar dat is een ander verhaal.

Uit het leven gegrepen

Danny Creusen

Voedsel komt op schilderijen vaak voor. Vooral wanneer er een nogal natuurgetrouwe weergave wordt gegeven ontstaat snel de indruk dat er op deze manier veel te leren is over voedsel en voedingsgewoontes in het verleden. In dit artikel gaat de auteur in op de haken en ogen die verbonden zijn aan deze manier van schilderijen bekijken. Hij geeft ook enkele suggesties om in de klas met schilderijen als bronnen te werken.

'Unlike any other visual image, a photograph is not a rendering, an imitation or an interpretation of its subject, but actually a trace of it. No painting or drawing, however naturalist, belongs to its subject in the way a photograph does.'

In het bovenstaande citaat geeft de kunstcriticus John Berger heel duidelijk aan dat een foto, meer dan een schilderij, een directe band heeft met het afgebeelde onderwerp. Toch zullen de meeste bezoekers van

een museum, met name wanneer zij tegenover een zeventiende eeuws stilleven van een Hollands meester staan, zich nauwelijks bewust zijn van dit verschil. Het realisme van dergelijke schilderijen kan met enig recht fotografisch genoemd worden. In de zeventiende eeuw werd het meesterschap, waarmee sommige schilders de realiteit benaderden, geprezen en werden steeds weer verhalen verteld van schilders die er zo goed in slaagden de natuur te imiteren dat vogels, paarden en zelfs mensen de voorstellingen voor echt aanzagen.

Een anecdote die in die tijd populair was, vertelt hoe de Griekse schilder Zeuxis een stilleven met druiven zo bedrieglijk echt had geschilderd dat vogels ernaar pikten. Zijn collega Parrhasius nodigde hem daarop uit in zijn atelier te komen, want hij wilde aan Zeuxis bewijzen dat ook hij in staat was de natuur perfect te imiteren. In het atelier aangekomen vraagt Zeuxis of Parrhasius een doek dat over het schilderij gedrapeerd is wil verwijderen. Dan blijkt dat het doek geschilderd is en dat Parrhasius zelfs een schilder met zijn kunst weet te misleiden.

Een stilleven van bijvoorbeeld Pieter Claesz. is in onze ogen vergelijkbaar met een foto. Het schilderij geeft met uiterste precisie aan welk tafelgerei in de zeventiende eeuw gebruikt werd, zoals een mes met een prachtig versierd handvat en een porselei-

Pieter Claesz, *Stilleven met kalkoenpastei*, 1627
(Rijksmuseum, Amsterdam).

nen schaal. Het is net alsof het schilderij ons een blik gunt op het dagelijkse leven in de zeventiende eeuw.

Schijn bedriegt. Achter het realisme van een stilleven uit de gouden eeuw kan ook een heel andere wereld verborgen gaan. Het mes dat op tafel ligt, alsof het net gebruikt is voor het schillen van de citroen, kan ook een symbolische betekenis hebben. Als instrument om het een van het ander te scheiden, symboliseert het het maken van een weldoordachte keus.

Het mes is op die wijze gezien als een metafoor, net als de peper en het zout. Beide worden gebruikt om gerechten op smaak te brengen, maar teveel van het een of ander is onsmakelijk. Een embleem van Nicolaus Taurellus (1547–1606) illustreert dit heel mooi, in het gedicht wordt er ook op gewezen dat men voorzichtig moet zijn met het zout, de moraal: men moet maat houden. Ook hier wordt de beschouwer eraan herinnerd dat men met zorg moet handelen.

Enerzijds natuurgetrouwe weergave en anderzijds weer niet. Dit verschijnsel zal in de drie schilderijen die ik in dit artikel als voorbeeld gebruik steeds weer aan bod komen. Op de eerste plaats staat het thema voedsel. Zoals al even bij het stilleven van Claesz. ter sprake kwam, geven schilderijen ons een glimp van de tafelgewoonten van weleer. Zij geven soms heel duidelijk aan welk soort tafelgerei er gebruikt werd en hoe het gebruikt werd, of waaruit een maaltijd bestond.

Een schilderij is, zoals Berger het zegt, echter geen foto en geeft maar ten dele de werkelijkheid weer zoals die is of was. Voor veel zeventiende eeuwse schilderijen geldt bovendien nog dat er achter dat vernis van realiteit nog een diepere betekenis verborgen kan gaan.

Christus in het huis van Martha en Maria

Het eerste voorbeeld waarin voedsel een overduidelijke rol speelt is een zogenaamd keukenstuk van de hand van Joachim Beuckelaer (ca. 1530–1573), dat vroeger de titel 'De welvoorzien keuken' had. De voorgrond, en dan met name de rechterkant van het schilderij, wordt vooral in beslag genomen door een uitstalling van allerlei soorten voedsel. Er is een groot stuk vlees afgebeeld, er ligt wild, gevogelte en allerlei soorten groenten en fruit. Links in het schilderij zijn twee keukenmeiden bezig met het bereiden van een maaltijd; een houdt een spies met daaraan een kip in de hand en de ander is net bezig met het plukken van een haan. Achter de keukenmeiden zijn nog vier mensen zichtbaar en nog verder op de achtergrond zijn een aantal personen te zien die ogenschijnlijk in een gesprek verwickeld zijn.

Dit soort schilderijen, doorgaans aangeduid als 'Markt en keukenstukken', waren vooral in de tweede helft van de zestiende eeuw populair. Ze volgen vrijwel allemaal hetzelfde thema. In een keuken of op een markt is

Joachim Beuckelaer, *Christus in het huis van Martha en Maria*.

Exclusieve rechten maar het brood niet. Er wordt hier niet alleen een welvoorzien keuken afgebeeld maar een rijke keuken waarin het aan niets ontbreekt. Wanneer we bovendien weten dat gevogelte in die tijd ook als symbool voor de vleeselijke liefde stond dan wordt in het schilderij de aandacht gevestigd op allerlei aardse verlangens. In de achtergrond daarentegen is te zien hoe Christus juist Maria prijst omdat zij zich niet met het aardse bezighoudt maar luistert naar Zijn woorden. Het schilderij heeft dus nog een symbolische dimensie: voor ons kan die vergezocht lijken, maar de zestiende eeuwse beschouwer zal bekend geweest zijn met de symbolen en het schilderij als een fingerwijzing beschouwd hebben.

Een schuttersmaaltijd in 1533

Eén schilderij geeft al een aardige indruk van wat er in vroegere tijden rond het eten te doen was. Aan de hand van twee schilderijen, een uit 1533 en een ander uit 1648, kunnen we zien hoe een aantal dingen in de loop der tijd veranderd zijn of juist hetzelfde zijn gebleven.

Het schilderij uit de zestiende eeuw is een schutterstuk van de schilder Cornelis Anthonisz. Ter gelegenheid of als herinnering aan speciale gebeurtenissen lieten de leden van de schutterij zich in een groepsportret vereeuwigen. Welke gelegenheid door de Amsterdamse schutters in 1533 aangegepen werd om aan Anthonisz. de opdracht voor een groepsportret te geven weten we niet.

Aanvankelijk werden de schutters heel overzichtelijk in rijen boven elkaar geportretteerd. Het groepsportret bestond in feite alleen uit een reeks afzonderlijke portretten. Door middel van handgebaren, verschillende attributen of houdingen probeerden de schilders het monotone karakter van dergelijke schilderijen enigszins te doorbreken. Door de schutters verzameld aan tafel bij de maaltijd af te beelden kreeg het groepsportret een natuurlijker en afwisselender aanzien.

Het schilderij van Cornelis Anthonisz. is zo'n groepsportret waarbij de leden van de schutterij aan tafel weergegeven zijn. De schilder is er echter nog niet helemaal in geslaagd de groep op een realistische wijze af te beelden, het lijkt nog veel op de oudere groepsportretten waarop de personen in rijen gerangschikt zijn. Wel heeft hij er een gevarieerd geheel van gemaakt doordat hij elke schutter op een andere manier heeft afgeschilderd. Een schutter laadt zijn kruisboog, een ander houdt een blad met muziek in zijn handen en zijn buurman neemt een fluit uit een foudraal. Voor ieder lid van het gezelschap heeft de schilder an-

een overdaad aan voedsel op zeer in het oog lopende wijze afgebeeld. Op de tweede plaats komen de menselijke figuren, markt-vrouwen, keukenmeiden en in de achtergrond nog een klein onopvallend tafereel. Joachim Beuckelaer leerde het vak van zijn oom Pieter Aertsen die beschouwd wordt als de uitvinder van dit genre.

In 'De welvoorzien keuken' ligt alles klaar voor een maaltijd die wel heel uitgebreid moet worden. Vooral door de kleding van de keukenmeiden en door allerlei voorwerpen wordt de indruk gewekt dat de schilder ons een kijkje gunt in een zestiende eeuwse keuken.

Dat is bij nadere beschouwing maar ten dele waar. De figuren vlak achter de keukenmeiden dragen, net als enkele figuurtjes in de achtergrond, kleren die niet bij het zestien-de-eeuwse tijdsbeeld passen. Uit de titel die het schilderij tegenwoordig heeft, 'Christus in het huis van Martha en Maria', blijkt ook duidelijk waarom. De voorstelling is in feite een weergave van een bijbelverhaal. De evangelist Lukas (10:38-42) vertelt hoe Christus het huis van de zusters Martha en Maria bezoekt. Martha doet haar best om haar gast van alles te voorzien en regelt het huishouden, terwijl haar zus alleen aandacht heeft voor de woorden van Christus. Wanneer Martha zich bij Jezus beklagt over de passieve houding van Maria antwoordt Jezus dat Maria voor het beste deel gekozen heeft. Zij heeft immers gekozen voor het woord van Christus terwijl Martha zich laat afleiden door allerlei aardse beslommeringen. Het schilderij van Beuckelaer laat in feite zien hoe in de keuken hard gewerkt wordt aan een maaltijd voor de gast, alleen heeft

de schilder zich hier niet gehouden aan de historische realiteit.

Mede hierdoor is het voor ons mogelijk dit schilderij als een bron te gebruiken wanneer we iets meer te weten willen komen over de eetgewoontes in de zestiende eeuw. De schilder heeft behalve de verschillende soorten aardewerk of glaswerk, die in zijn eigen tijd gebruikt werden, ook allerlei soorten voedsel geschilderd die hij, als hij ze zelf al niet at, toch op z'n minst gekend moet hebben.

Als we nagaan wat er op het schilderij allemaal te zien is dan zijn er twee dingen die opvallen. De schilder heeft artisjokken en een kalkoen afgebeeld. Kalkoenen zijn oorspronkelijk afkomstig uit Amerika en kunnen dus pas na 1492 in Europa bekend geworden zijn. Ook de aardappel is van het Amerikaanse continent afkomstig maar is door Beuckelaer niet afgebeeld. Als voedsel viel de kalkoen blijkbaar al in de zestiende eeuw in de smaak in tegenstelling tot de aardappel. Iets vergelijkbaars gaat ook op voor de artisjok, die weliswaar niet uit de nieuwe wereld afkomstig is maar uit het Middellandse-Zeegebied, en dus in de Nederlanden geïmporteerd moest worden hetgeen hem tot een exclusieve lekkernij maakte.

Beuckelaer heeft naast deze exclusieve lekkernijen ook de van oudsher bekende voedselsoorten geschilderd, maar brood dat toen volksvoedsel nummer een was heeft hij niet in het schilderij opgenomen.

Uit deze observaties valt al af te leiden dat Beuckelaer hier de voorbereidingen voor een bijzondere maaltijd heeft weergegeven.

Cornelis Anthonisz, *Schuttersmaaltijd*, 1533
(Rijksmuseum, Amsterdam).

dere attributen, handgebaren en houdingen bedacht.

Schuttersmaaltijden waren in de regel een feestelijke gelegenheid, die soms enkele dagen konden duren. Het schilderij van Cornelis Anthonisz. wekt echter niet de indruk dat de Amsterdamse schutters een feest viëren. De tafel is karig gedekt, er is alleen brood en een schaal met gevogelte te zien, en één schutter heeft een gefileerde haring op zijn bord liggen. Misschien achtte men het in die tijd niet gepast om de schutters, die ten slotte de belangrijke taak van de bescherming van de stad toebedacht was, al feestvierend af te beelden.

Hoe sober het schilderij ook is, het geeft toch de gelegenheid om iets meer over het tafelgebeuren in de zestiende eeuw te weten te komen. Als we vanuit een hedendaags perspectief kijken, dan valt op dat er geen lepels of vorken te bekennen zijn, er worden alleen messen gebruikt. Lepels kende men wel en werden ook wel gebruikt om mee te eten, vorken werden op die manier nog niet gebruikt.

Misschien om de eentonigheid van het schilderij te doorbreken heeft de schilder wel verschillende soorten drinkgerei afgebeeld. Links staat op tafel een noppenglas en een pijpkan. Een van de schutters presenteert op een bord drie kleine drinkschaaltjes, zogenaamde maigeleins. Uit opgravingen is gebleken dat deze maigeleins tot aan de zestiende eeuw veel gebruikt werden. De man naast de schutter met de maigeleins houdt weer een ander soort glas in zijn hand. Rechts in het schilderij zitten nog twee schutters waarvan er een uit een wijnpint of ook wel Bossche kan drinkt, terwijl de ander op een zilveren beker wijst. Waarschijnlijk werd deze beker niet gebruikt

om uit te drinken maar was het een soort trofee.

De schutters van Bartholomeus van der Helst, 1648

Van het schilderij dat de St. Jorisdoelen in 1648 door Bartholomeus van der Helst lieten schilderen is wel bekend voor welke gelegenheid het geschilderd is, namelijk de Vrede van Munster.

Vergeleken met zijn zestiende-eeuwse voorganger Cornelis Anthonisz. ziet dit groepsportret er veel levendiger uit. Op het schilderij van Anthonisz. is nog duidelijk te zien dat elk portret individueel geschilderd is. Het schilderij van Bartholomeus van der Helst ziet er veel natuurgetrouwer uit, er is meer beweging en het lijkt alsof de schutters met elkaar in contact zijn, ze spreken met elkaar en reageren op elkaar. Een schutter op de voorgrond staat net op het punt een stuk vlees op te eten maar wordt afgeleid door een in het zwart geklede man die naast hem staat.

Er zijn nog meer verschillen, de schutters in het groepsportret van Van der Helst zijn veel feestelijker gekleed dan de schutters van Anthonisz. die allemaal in hetzelfde uniform gestoken zijn. De maaltijd, die er geserveerd wordt, lijkt ook veel uitgebreider te zijn dan het maal van de schutters ruim honderd jaar daarvoor. De schutters eten van tinnen borden in plaats van houten nappen. De kapitein die rechts in het schilderij net gefeliciteerd wordt, houdt in zijn linkerhand een zilveren drinkhoorn (helaas op de foto niet zichtbaar). Deze trofee is bewaard gebleven en in het bezit van het Amsterdams Historisch Museum; waarschijnlijk werd hij niet gebruikt om uit te drinken maar was het een ereteken. Dat men deze waardevolle drinkhoorn belangrijk vond blijkt wel uit het feit dat dezelfde hoorn ook in een ander schilderij van Bartholomeus van der Helst, waarop vier overlieden van het schuttersgilde geportretteerd zijn, is afgebeeld. Het verschil tussen de hoorn en de zilveren beker van de schutters honderd jaar eerder is hemelsbreed. De drinkhoorn is onder andere versierd met een voorstelling van St. Joris, de patroonheilige van het gilde, te paard en in gevecht met de draak. Links in het schilderij houdt de in het zwart geklede man nog een kostbaar voorwerp vast, de zogenaamde beker-schroef. Deze bestaat uit een uitbundig versierde gouden of vergulde voet waarin een glazen beker vastgeschroefd kan worden.

Bartholomeus van der Helst, Schuttersmaaltijd, 1648 (Rijksmuseum, Amsterdam).

Overeenkomsten en verschillen

Een aantal dingen zijn in honderd jaar niet of nauwelijks veranderd. Wijn wordt nog steeds uit een pijpkan geschonken en er wordt nog steeds met het mes gegeten. Er is overigens nog een opvallend detail in het schilderij, enkele heren zien er geen bezwaar in aan tafel hun hoeden op te houden. Wat tegenwoordig als ongeleefd bestempeld wordt was toen blijkbaar nog niet zo. Tot in de achttiende eeuw schijnt deze gewoonte in Nederland gangbaar geweest te zijn, zoals blijkt uit een verslag van de Duitser Johan Beckmans die toendertijd op een soort pelgrimstocht langs de universiteiten was. Over de Nederlanders merkt hij op dat deze boerden en ongegeneerd winden lieten en aan tafel hun hoeden ophiielden.

De twee schutterstukken geven net als het schilderij van Joachim Beuckelaer een, zij het beperkte kijk op de eetgewoonten van vroeger. In feite kan men in elk schilderij, of het nu een stilleven of een historiestuk is, sporen ontdekken van gewoontes en gebruiken uit de tijd van de schilder. Meestal echter spelen andere factoren een belangrijkere rol.

Het schilderij van Joachim Beuckelaer is geen weergave van een zestiende eeuwse keuken maar laat een bijbelverhaal zien en de realistisch weergegeven groenten, fruit en vlees kunnen als symbolen gelezen worden die de boodschap van het bijbelverhaal nog eens extra accent geven.

De hier besproken schutterstukken zijn niet zo overladen met symbolen maar wel had de schilder er rekening mee te houden dat

de schutters op een representatieve wijze geschilderd werden. Hij zal ze dus nooit aan het einde van het feest afbeelden wanneer ze uitgeteld en aangeschoten aan tafel hangen. Voor de schilder zullen daarnaast ook een aantal artistieke eisen een belangrijke rol gespeeld hebben. Om een groepsportret levendig te maken kan hij variatie aanbrengen in bijvoorbeeld de kleding van de schutters, waarbij hij er alleen op moest letten dat bepaalde merktekens van compagnieën of rangen wel goed weergegeven moesten worden. Verder had hij de vrijheid

om zijn figuren naar eigen oordeel in te kleden, bovendien werd een groepsportret eerst door de schilder bedacht en dan voorzien van de gezichten van de schutters. Dit soort factoren maken dat een schilderij nooit dezelfde natuurgetrouwheid heeft van een foto (en zelfs foto's kunnen een heel andere werkelijkheid weergeven).

Kunstwerken in de les

Geschiedenis wordt tastbaarder wanneer we dingen kunnen vergelijken met onze eigen tijd, er overeenkomsten in zien of juist de verschillen opmerken. In het onderwijs kan, en wordt al, van dit verschijnsel gebruik gemaakt en ik denk dat het gebruik van schilderijen in het geschiedenisonderwijs daar mooi op kan inspelen.

Voor wie niet geschoold is in de kunstgeschiedenis en dus niet weet welke 'kunst-immanente' factoren het aanzien van een kunstwerk bepalen, is een realistisch schilderij in eerste instantie een plaatje waar heel tastbare dingen op staan. Mensen, voorwerpen en handelingen die ook voor de leek herkenbaar zijn. Leerlingen die zich met het thema voedsel bezig houden zullen heel goed in staat zijn verschillen of overeenkomsten te zien in de manier waarop en waarmee de personages in een schutterstuk tafelen en zoals dat tegenwoordig is. In ieder geval kunnen ze op allerlei manieren daartoe gestimuleerd worden, bijvoorbeeld doordat de docent de informatie geeft en vragen stelt.

In een zelfwerkzaamheidsles kan hetzelfde ook bereikt worden, bijvoorbeeld in de

ZOUT WAARMEE EEN KOK
GERECHTEN OP SMAAK MAAKT

MODICE HAEC ASSUMTA JUVABUNT.
Ad Christophorum Marstallerum.

Annon insipidos nimisque dulces
Vsu sal modico probe palatis
Arridere facit cibos? quid autem
Vsu si nimio? peribit omnis
Quem quaerit bonitas coquus saporis.

Si quas condecorant jocus, et vexatio mensas:
Et si grata lepor verba, virosque fait.
Attamen haec gravibus sal sunt, et aromata
verbis:

Quorum ne pereat gratia: quaere modum.

Cicero ad fam. IX, 15.

(Maakt zout, met mate gebruikt, onsmakelijke en te zoete gerechten niet goed eetbaar? Maar wat gebeurt er, als er teveel wordt gebruikt? De lekkere smaak, waar de kok naar streefde, zal verloren gaan.

Als grapjes en spot ook aan tafel aanwezig zijn en humor de aanwezigen en wat zij zeggen aantrekkelijk maakt dan fungeert dit als het zout en de kruiden van een ernstig gesprek, en moet niet verboden worden: zoek de goede maat!).

Uit: Johanna Maria van Winter, *de kunst van het voorsnijden*. In: *Kunstschrift* 6/1981, p. 200.

vorm van een opdracht waarbij de leerlingen aan de hand van een zestiende eeuwse keukenstuk hun eigentijdse kunstwerk samenstellen in de vorm van een collage. In plaats van een lamsbout kan in de collage bijvoorbeeld een foto van vacuumverpakt vlees, afkomstig uit een reclamefolder van een grootwinkelbedrijf, gebruikt worden. Een exclusief ontworpen servies of een voetbalcup vervangen een kostbare majolicaschaal of drinkhoorn. Later kunnen de verschillende collages in de klas besproken worden. Misschien levert een dergelijke les niet meteen nieuwe inzichten op, het zal er zeker toe bijdragen dat een onderwerp meer diepgang krijgt en de eigen creativiteit gestimuleerd wordt.

Deze suggestie over het gebruik van kunstwerken in de klas gaat in feite niet verder dan een eerste inventarisatie van wat er op het schilderij te zien is en welke verschillen of overeenkomsten er zijn met de eigentijdse situatie. Problemen als de kloof tussen weergave en werkelijkheid of de symbolische betekenis van het kunstwerk kunnen ook behandeld worden. Wanneer een docent niet zelf de hele tijd aan het woord wil zijn, bestaat ook hier de mogelijkheid de leerlingen aan het werk te zetten. De leerlingen krijgen bijvoorbeeld een pakket waarin een aantal secundaire bronnen in de vorm van teksten (bijvoorbeeld uit historische kookboeken of geschiedenisboeken) als aanvullende informatie bij een schilderij. Aan de hand van dit pakket kunnen ze dan zelf het schilderij analyseren. Ze kunnen bijvoorbeeld onderzoeken of de bronnen dat wat in het schilderij is afgebeeld bevestigen of juist weerspreken. Omdat een schilderij naast een natuurgetrouwe afbeelding vaak ook een symbolische betekenis heeft, zou men er ook aan kunnen denken de klas in groepen te verdelen. Een groep krijgt dan alleen informatie die leidt tot een interpretatie van het schilderij als een exacte weergave van een historische situatie en de andere groep komt, dankzij gerichte informatie over de symbolen, tot de conclusie dat het schilderij een diepere betekenis heeft. Het is niet de bedoeling dat de leerlingen zelf tot een klinkklare oplossing komen (als dat überhaupt mogelijk is), er is al veel bereikt wanneer ze inzien dat er verschillende zienswijzen mogelijk zijn.

Er zijn in feite talrijke mogelijkheden om schilderijen in het geschiedenisonderwijs te gebruiken. De twee hierboven beschreven voorbeelden pretenderen niet meer te zijn dan globale voorstellen die nog verder uitgewerkt zouden moeten worden.

Veel werk ligt hier in handen van de docent. Hij of zij kan dergelijke lessen precies aanpassen aan de kennis van de leerlingen en aan de stof die behandeld moet worden. Bij de voorbereiding van zulke lessen kan

men te rade gaan bij musea waar dergelijke werken tentoongesteld worden. Over markt en keukenstukken bestaat bijvoorbeeld al leuk materiaal dat samengesteld is door de Educatieve Dienst van het Rijksmuseum in Amsterdam. Het ligt bovendien voor de hand om met de klas ook het museum te bezoeken. In de publikatie *'Museumbezoek, vier manieren van museumbezoek'* wordt beschreven hoe een museumbezoek georganiseerd en ingevuld kan worden. Veel van de suggesties die de auteurs geven kunnen in feite ook gebruikt worden in lessen die binnen de vier muren van het klaslokaal gegeven worden.

LITERATUUR

- J. Berger, 'Uses of Photography', in *About Looking*, New York 1980, p. 51.
L. Boiten, R. Nip en M.C. v.d. Sman, *Eten om te leven, leven om te eten, Groningers aan tafel sinds de middeleeuwen*, Culinaire Vakschool en het Groninger Museum, Groningen 1986.
L.G. Dalhuizen, B. Koevoets e.a., *Museumbezoek, vier manieren van museumbezoek*, Bloemendaal 1985.
J.A. Emmens, 'Eins aber ist nötig' — Zu Inhalt und Bedeutung von Markt und Küchenstücken des 16. Jahrhunderts', *Kunst-historische opstellen dl. 2*, Amsterdam 1981, p. 189-223.
A. Henkel, A. Schöne, *Emblemata, Handbuch zur Sinnbildkunst des XVI und XVII Jahrhunderts*, Stuttgart 1967/1976, col. 1325-1326.
R. Kistenmaker, C. van Lakerveld (red.), *Brood, aardappelen en patat, eeuwen eten in Amsterdam*, Amsterdams Historisch Museum, Muusses-Purmerend 1983.
Kunstkrant Rijksmuseum, Realistisch, maar werkelijkheid?, vol. 13 nr. 6 mei 1987. De nummers 6 en 7 van januari en februari 1981 zijn beide gewijd aan het thema voedsel.
A.W. Lowenthal, 'Response to Peter Hecht', in: *Simiolus*, vol. 16 (1986) nr. 2/3.
Tentoonstellingscatalogus *Kunst voor de Beeldenstorm, Noordnederlandse kunst 1525-1580*, Den Haag 1986, met name gedeelten over Cornelis Anthonisz.'s schut-terstuk p. 199-200 en over Pieter Aertsen p. 342-357.
Johanna Maria van Winter, 'De kunst van het voorsnijden', in: *Kunstschrift* 6, 1981, p. 196-201. Hierin wordt ingegaan op de aard van het voedsel op schilderijen in de Gouden Eeuw.

kleio

Een kwestie van smaak

Peter Rietbergen

Of iemand iets lekker vindt is een kwestie van smaak en 'over smaak valt niet te twisten', is het eenvoudige antwoord dat het spreekwoord geeft op dergelijke problemen met voedsel. Maar zo makkelijk is verschil in smaak niet af te doen. Allerlei invloeden leiden ertoe dat de een iets wel lust wat de ander volledig afstoot. In dit artikel gaat Peter Rietbergen in op enkele van die invloeden op de smaak van mensen in het verleden.

Hij is verbonden aan de afdeling geschiedenis van de KU Nijmegen.

Is dit een wat al te doorzichtige titel voor een bijdrage aan een *Kleio*-nummer dat aan de geschiedenis van het voedsel is gewijd? Misschien, maar als het op een probleemstelling aankomt, staat in dit opstel toch de vraag centraal naar enkele van de vele factoren die 'smaak' bepalen. Echter, voordat nader op de kern van de zaak kan worden ingegaan, lijkt een korte plaatsbepaling zinvol.

Historici zijn niet de eersten die zich met de sociale aspecten van voedsel hebben beziggehouden. De oorsprong van de studie van voedsel en voeding als een element in de samenleving ligt in de culturele antropologie. Mannen als Robertson Smith en A.R. Radcliffe Brown hebben al op het einde van de vorige, en gedurende de eerste decennia van deze eeuw de 'wereld van het eten' geduid als een centraal bestanddeel van systemen van sociale interactie. Aanvankelijk is veel aandacht besteed aan de relatie tussen eten en seksualiteit, en het nauwe verband tussen eten en godsdienst; in beide gevallen spelen rituelen en taboes een belangrijke rol.¹

In de tijd van hun verschijnen baarden vooral de studies van Claude Levi-Strauss – de serie *Mythologiques*, met als delen onder andere *Le Cru et le Cuit* (1964), *Du Miel aux Cendres* (1966) en *L'Origine des manières de table* (1968) – opzien. Met name de door hem in veel culturen geconstateerde waarderingschaal met betrekking tot de bereidingswijzen van voedsel is van betekenis geworden. Als centraal culinair concept in veel beschavingen poneert hij de 'culinaire driehoek', rauw/gekookt/verrot.

In deze en andere antropologische en sociologische studies heeft echter, tot op heden, de historische dimensie meestal slechts een ondergeschikte rol gespeeld.²

In historische kring heeft de belangstelling voor voedselgeschiedenis – met name gestimuleerd door een pleidooi vanuit *Annales*-kringen in 1961 wel enige invloed ondergaan van antropologische en sociologische concepten.³ Vooral de cultuursocioloog Norbert Elias en Levi-Strauss werden en worden gelezen, doch gezegd moet worden dat het ook hier, zoals zo dikwijls, veelal gaat om lippendienst aan 'de theorie', zonder duidelijk aanwijsbare invloed daarvan op de praktijk van historisch onderzoek en interpretatie. Desalniettemin: indien men als historicus het terrein van de voedselgeschiedenis betreedt, kan men, zeker als men de moeite neemt van een korte omweg

De illustraties bij dit artikel zijn afkomstig uit *Les Indes Orientales et Occidentales et autres lieux, Leiden 1710* (facsimile Van Hoeve, Amsterdam 1979).

door de tuin van onze sociaal-wetenschappelijke soortgenoten, vele invalshoeken kiezen.

'Voedselgeschiedenis' als recente discipline krijgt ook alweer haar vertakkingen ten gevolge van de mateloze specialisatie waaraan ons vak structureel lijkt te lijden.⁴ Zo heb ikzelf geschreven over de migratie van spijzen, en van tafelmanieren, in Europa, in een beknopte poging om onder andere de groot-scheepse civilisatietheorie van Norbert Elias van een aantal glossen te voorzien; cultuurgeschiedenis in de marge, om te beargumenteren dat in zijn civilisatieproces de lijnen, althans op het terrein van de modes in voedselconsumptie en tafelgedrag, niet in 16e en 17e-eeuws Frankrijk, maar in het 14e en 15e-eeuwse Italië en Spanje beginnen en, via Frankrijk, in de 17e en 18e eeuw Noord-West Europa bereiken. En het is tevens een poging om aan te tonen dat de presentatie van voedsel zeker ook sociale en zelfs politiek-propagandistische aspecten had.⁵ Een andere invalshoek bracht me in 19e-eeuws Nederland, met een onderzoek naar een campagne om het dieet van de (fabrieks)bevolking te veranderen, en daarmee tegelijkertijd het drankmisbruik en daaruit voortvloeiende sociale problemen te bestrijden. Het was een campagne die werd ondernomen door de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, die daarmee haar oorspronkelijke doelgroep, de burgerij, ten dele verliet en zich op de 'lagere klassen' richtte; een campagne die, en passant, de positie van de vrouw beïnvloedde en die als zodanig mislukte. Maar de ideeën erachter vormden wel één van de wortels waaruit later, in de 20e eeuw, overheidsingrijpen op het terrein van het huishoud- en kookonderwijs ontsproot; in retrospectief was het zelfs een campagne die honderd jaar vooruit liep op de 'gezond eten' ideeën van onze jaren '70.⁶

Dat alles heeft me wel geleerd dat voedsel en wat daarmee samenhangt – de produktiewijzen, de bereidingswijzen en de consumptie, inclusief het probleem van het 'tafelritueel' – een belangrijk onderdeel vormen van cultuur, ook in historisch perspectief bezien.

Het onderwerp van dit artikel

Als voedselgeschiedenis ook cultuurgeschiedenis is, dan dient natuurlijk studie van de invloed van andere culturen op de eigen beschaving ook het terrein van het voedsel te betreden; men kan dan nagaan waarom bepaalde culinaire tradities – in de brede zin van het woord – wel of niet werden opgenomen in andere culturen.

Deze migratie is onderzocht waar het gaat om de invloed van Europees/Westerse pa-

tronen op de niet-Westerse wereld, die veelal op het koloniale verleden teruggaat; onder anderen Jack Goody heeft hierover behartenswaardige zaken geschreven.⁷ (Zijn werk is overigens ook van belang omdat het op systematische wijze het onderscheid tussen de culinaire wereld van de elite en die van het volk exploreert.) De beweging van voedsel en culinaire tradities vanuit de niet-Westerse wereld naar de Westerse is, zoals zovele zaken, door, onder anderen, wijlen Braudel bestudeerd, in zijn omvangrijke beschavingsgeschiedenis van pre-industrieel Europa.⁸

Het specifieke thema dat ik in dit korte artikel wil aansnijden, begeeft zich echter enigszins op het raakvlak van geschiedwetenschap en antropologie, en heeft daarom misschien minder aandacht gekregen.

Het is duidelijk dat een groot aantal factoren kan hebben bijgedragen tot acceptatie of verwerping van zowel voedsel als voedselbereidingswijzen, en relevante culinaire tradities en rituelen. Sommige daarvan wil ik in dit kort bestek niet nader onderzoeken, doch wel even aanstippen. Het bezit van voor het moederland significante koloniën en, meer nog, de migratie en remigratie van significante aantallen Europeanen der- en herwaarts, leidt natuurlijk tot invloed van elders ervaren voedselpatronen op de eigen, Europese keuken. Ik doel dan niet alleen op de specerijen waarvan de komst een zeker ook utilitair doel had – de conservering van vlees, etcetera, dan wel het eetbaar houden van reeds half bedorven etenswaren – of op de overigens enorme betekenis van de introductie van zulke zaken als de aardappel, thee, koffie en suiker. Neen, het gaat ook om een situatie waarin zij die in de koloniën, soms uit eigen voorkeur, dikwijls ook door omstandigheden gedwongen, een bepaald, inheems dieet hebben leren eten en, wellicht, waarderen; eenmaal terug in het vaderland hebben velen de aangeleerde smaak niet meer kunnen of willen opgeven. Zo zien we al op het eind van de 18e eeuw de 'Indische keuken' schoorvoetend zijn intrede doen in de Republiek; in de grote codificatie van de vroeg-Victoriaanse bourgeoisiekeuken, het uiterst volumineuze, sociaal-historisch en culinair fascinerende kookboek van Mrs. Beeton, treffen we ook menig recept aan dat uit de Anglo-Indische imperiale traditie stamt.

De vraag nu die ik hier meer specifiek aan de orde wil stellen – zonder ook maar enigszins te pretenderen een systematisch antwoord te kunnen geven – is de vraag naar enkele van de mogelijke mechanismen van acceptatie of verwerping. Aangezien in de 17e en 18e eeuw Europeanen voor het eerst op grote schaal in contact kwamen met niet-Europese volken, met hun culturen en, derhalve, ook met hun voedingspatronen

THE CHA PALMITEN

Plantes et arbres de l'Inde Orientale

Ik heb een beperkte hoeveelheid materiaal voor de toetsing van deze these uitgekozen.

Zeker, de sausen zijn erg kruidig en zwaar, en het vlees is zeer doorbakken, doch de verscheidenheid van ragouts is bepaald even groot 'als bij ons'. Wel bevangt haar, na enige weken alleen maar Turkse kost, een verlangen naar de Engelse pot, doch ze realiseert zich dat dit cultuurbepaald is en schrijft het toe 'aan gewoonte'.

De benadering van andere culturen wordt, natuurlijk, door allerlei factoren beïnvloed, die leiden tot een oordeel dat kan variëren van zeer positief tot extreem negatief; denken we daarbij aan de aard en kwaliteit van eventuele voorkennis; de psychische behoefte aan exotisme bij de beschouwer; de religieuze en/of morele normen die de grenzen van zijn acceptatievermogen mee bepalen; de politieke, economische, godsdienstige of wetenschappelijke motieven om zich tegen een gemeenschap en haar cultuur af te zetten. Welnu, mijn these is dat een grote mate van aanvaarding van een

Vooralsnog ga ik er daarbij van uit dat de recent door Marshall Sahlins geformuleerde mening dat de mate waarin voedselbereiding, en voedselrituelen in ruime zin, van een andere beschaving de Europese situatie benaderden, doorslaggevend was voor acceptatie of verwerping, niet absoluut genomen dient te worden. Ook wanneer van (vrij grote) verschillen sprake was zal acceptatie eerder optreden naarmate de brede culturele context positief werd beoordeeld.⁹

Maar de Duitse medicus Peter Kolb, ook in dienst van de VOC naar de Oost, onder-

zoekt in 1712 de Kaapkolonie heel wat grondiger, en deelt zijn bevindingen in 1719 aan het in reisverhalen altijd geïnteresseerde publiek mee; zijn oordeel is veel genuanceerder dan veelal neergeschreven werd. Zo was hij een van de eersten die het belang van de orale traditie van de Hottentotten inzag. Aangaande hun volksaard en karakter: lui, ja, doch eenmaal aan het werk vlijtig en constructief; dom of van nature minder begaafd dan 'geciviliseerde' mensen zeker niet. Wat betreft hun culinaire gewoontes bestaat er, volgens Kolb, bij schrijvers een zekere neiging om de algemene afkeer van de Hottentottencultuur ook uit te drukken in, overigens veelal onjuiste verhalen over hun beestachtige eetgewoontes. Scherp analyseert hij de voedseltaboes voor de groep als geheel, en voor mannen en vrouwen onderling – en de voedselsoorten waarover de Hottentotten kunnen beschikken; veel daarvan is, ook op hun wijze bereid, alleszins te eten, meent Kolb, die het regelmatig geprobeerd heeft. De door vele Europeanen geuite afschuw van het slechts half-gekookte of gebraden vlees deelt hij niet – eten niet ook de Engelsen hun vlees half rauw? Het feit dat geen of nauwelijks zout en kruiden gebruikt worden, acht Kolb – een arts met 'moderne' inzichten, kennelijk – oorzaak van de opvallende gezondheid en lange levensduur van de Hottentotten. Ons commentaar zou bovendien kunnen zijn dat veel van het

contemporaine Europese voedsel de Europeanen even grote walging zou hebben ingeboezemd als de door hen versmade Hottentottenkost indien niet juist tal van ongezonde smaakmakers waren toegevoegd.

Eenmaal op Java gearriveerd, komt Schouten in contact met de in en rond Batavia wonende, veelal welvarende, en door de Nederlanders gewaardeerde Chinese gemeenschap, die hem ook zijn enige ervaring met de cultuur van het Rijk van het Midden geeft. Zijn beschrijving van hun keuken is positief: 'Hunne spijs bestaat doorgaans in allerhande weltoebereide smaaklijke gerechten, die den man, in 7 of 8 schoteltjes, op een tafeltje door zijne vrouwen voorgezet worden; zomtijds bestaat hunne tafel ook uit meer gerechten, naar dat hun vermogen toelaat. De man eet alleen, of in gezelschap van andere mannen. Zij bedienen zig van twee houtjes, die zij tusschen de vingers van de regtehand houden, om de spijs uit den schotel en naar zig toe te nemen; als zij lepelspijs hebben, weten zij dezelve zonder lepels, al slurpende, te gebruiken. De rijst, die zij in plaats van brood gebruiken, eten zij op het laatst'.

Maar het is niet deze overigens vrij duidelijke rijsttafel, die de lokale kost van de VOC-dienaar vormt. Bij het kruisen in de Indische wateren is, natuurlijk, vis het

basisdieet; boter, brood, limoenen en wijn — de 'Hollandse kost' — ontbreken, olijf-olie, rijst, azijn en arak dienen als substituu-t, en, zo schrijft Schouten: *'wij waren ook aan dit alles heel gewoon geworden, want wij hadden reeds zedert eenige maanden geen brood meer geproefd en desniet-tegenstaande zag men elk smaaklijk toetas-ten en lustig met de kakebeenen schermers'*. Ook aan wal aten de Europeanen lokale kost, doch aanzienlijk gevarieerder. Zo be-schrijft Nieuhof — die verder geen woorden wijdt aan de Javaanse cuisine — hoe voor de Europeanen de banaan een lekkernij is, met een eierbeslag gebakken in boter — de gebakken pisang voor het eerst vermeld? Van alle auteurs die ik las, is hij de enige die niet alleen regelmatig aanduidt wat door de Nederlandse kolonisten van de inheemse tradities werd overgenomen, doch ook, zij het slechts globaal, hoe de spijsen werden bereid. Ananas, die de Nederlanders in na-volging van de Portugezen eten, serveert men liefst in water of wijn, om 't scherpe van de smaak te halen; gekonfijt kan ook; de geur is voldoende om een heel vertrek te verfrissen. Mango's gestoofd in suiker, eier-beslag en boter, zijn overheerlijk als zoete saus bij vlees of vis.

Op het eiland Bouro verbazen zowel Nieu-hof als Schouten zich over een curieus fenomeen: wanneer een vrouw een kind ver-wacht, gaat de man in het kraambed en laat zich koesteren; de vrouw begeeft zich on-middelrijk na de bevalling naar de rivier om zichzelf *'en het teeder wig'* te wassen, en vervolgens haar heer en gemaal iets voed-zams te bereiden — uit sago, gierst, bonen, rijst of gedroogde vis, de voedingswaar van vele eilanden in de Archipel.

Johan Nieuhof bereisde in zijn jonge jaren ook Brazilië, en schreef daarover een popu-lair boek, dat zelfs heden nog van historis-che en antropologische waarde is, zeker door zijn gedetailleerde analyse van het le-ven van de Tupi- en de Tapuyerindianen in Noord-Oost Brazilië. Opvallend is, onder andere, de aandacht die hij geeft aan de in-heemse voeding. Het basisdieet is de man-diokawortel; uitgebreid geeft Nieuhof aan welke bereidingsvormen hiervoor ontwik-keld zijn, en welke resultaten dat geeft, door hem meestal als *'van een zeer aenge-name smaak'* beoordeeld; de Nederlandse garnizoenssoldaten eten het brood dat uit mandiokameel gebakken is dan ook veel lie-ver dan de rantsoenkost uit de legermagazijn-nen.

De invloed van China

Voor ons is Nieuhof des te interessanter omdat hij behoort tot de eerste Nederlan-ders die het binnenland van China bereis-den; met een ambassade van de VOC arri-

veerde hij in 1656 in Peking. Terug in de Republiek, schreef hij over zijn belevenis-sen een lijvig werk dat, al spoedig in vele talen vertaald, een echte bestseller werd, meezeilend op, ja zelfs ten dele de koers aangevend in de golf van chinoiserie die over Europa spoelde.

Allerlei fascinerende details vindt men bij hem, en ook allerlei aspecten van de Chinese keuken worden regelmatig uitgebreid be-sproken. De feestmalen waarop de Neder-landers onthaald werden, interpreteert Nieuhof terecht als de grootste bewijzen van gastvrijheid die de Chinese beschaving te bieden heeft. Eetfestijnen zijn ook al-tijd drankfestijnen, maar omdat slechts, weliswaar continu, kleine porties gedron-ken worden, die bovendien heet worden opgediend, komt dronkenschap weinig voor. Ook krijgen de Chinezen in tegenstel-ling tot de Europeanen niet zo vlug last van maag, nieren en blaas. Het Europese gebruik om niet alleen veel sterke drank, doch ook veel koud water te drinken, leert hij rela-tiveren: de Chinese gewoonte om naast war-me alcoholische dranken ook veel hete thee te nemen, verdient navolging, het gaat daar-bij dan om 'Cha', 'Tartarische thee', ge-dronken met 'een kwart gezoete, warme melk' en wat zout, uit houten kommen, of, helder, uit porseleinen kopjes. Het ge-bruik verdient volgens Nieuhof navolging, en hij hoopt dan ook dat de theestruik in Nederland in kassen zal gedijen.

In het algemeen oordeelt hij: *'de Sineezen eeten byna alle gerechten die d'Europeërs eeten, en weten die ook zeer lekker te be-reiden; maar van ieder gerecht wordt maar een weinigh op tafel gezet. De heerlykheit en kostelykheit van een gastmaal bestaat in Sina in de verscheidenheid der gerechten ... Ook eeten ze, gelyk d'Europeërs, visch en vleesch niet byzonder (apart. P.R.) maar mengen en koken visch en vleesch, zonder onderscheid, by malkander'*.

Deze en andere positieve opmerkingen wor-den afgewisseld met veel boeiende details: lychees overtreffen volgens Nieuhof in smaak alle Westerse vruchten, voor de berei-ding van ananas en gember geeft hij recep-ten; de geneeskundige aspecten van aller-hande vruchten en kruiden bespreekt hij uitgebreid.

Zoekt men in zijn appreciaties een constan-te, dan kan men, meen ik, stellen dat Nieu-hof wel degelijk in de gaten heeft dat de traditionele Chinese keuken en cultuur, die hij hoog acht — zelfs de Chinese muziek beoordeelt hij positief — toch anders zijn dan de gebruiken van de nieuwe, Tartarse elite, die met de komst van de Ch'ing-dynastie door een bloedige oorlog de macht heeft overgenomen. De diners bij de Tar-tarse onderkoning van Kanton brengen Nieuhof tot opmerkingen over het uiter-

lijk der vleesgerechten: *'begruiet en morsig'*; men vraagt zich af waarin het vlees bereid is... Verbijstering alom wanneer blijkt dat ook de Nederlandse gezanten geacht wor-den het Tartarse gebruik te volgen om de restanten van het feestmaal in eigen zak te stoppen en mee te nemen — de hovelingen doen zulks ook. Dit wekt Nieuhofs afkeer: men ziet dat zij *'eer als boeren op 't landt dan ter hoof ... opgevoed'* zijn, oordeelt hij, vergetend dat dit gebruik natuurlijk de no-madische achtergronden van de nieuwe machthebbers weerspiegelt.

Ook het onderscheid tussen elitekeuken en volkskeuken valt hem op: *'het grau ontziet zich ook niet vleesch van doode paerden, muil-ezels, honden en andere rekels t'eeten'*.

Het hoeft geen verbazing te wekken dat Nieuhof nauwelijks oog toont voor de vele Westerse voedingsgewassen die juist in deze decennia hun intrede in China doen. Zaken als maïs, aardnoten en aardappelen waren hem natuurlijk wel bekend en vallen zo-doende niet binnen zijn enigszins door exo-tisme meebepaald blikveld.

James Cook en de bewoners van de eilanden in de Stille Oceaan

In de 18e eeuw begint de exploratie van de Stille Oceaan. De meest beroemde ontdek-kingstocht is wel de serie reizen onderno-men door kapitein James Cook, die we kun-nen volgen op zijn vaart van Nieuw-Zeeland westwaarts, langs een hele reeks eilanden-groepen, naar de kust van Noord-Ame-rika.¹⁰

De bewoners van Van Diemensland, die in het in 1784 gepubliceerde relaas van Cooks derde reis *'onbeschaafd, brutaal en oneer-lijk'* genoemd worden, zijn smerig; ze eten zelfs het ongedierte uit hun haren. De traan die de Europeanen stoken uit zeehondevet, is voor hen een delicatessen — ze drinken zelfs de lampenolie aan boord van de Euro-pese schepen, en verschransen al doende ook de kousjes van de olielampen. De kunst van het roosteren en bakken verstaan ze nog wel, maar het koken van vlees of vis is hen vreemd — een aanduiding hoezeer deze 'kunst' ook al in het 17e en 18e-eeuws Europa gezien werd als een culturele ver-worvenheid, zoals Levi-Strauss later in zijn theoretisch model aangaf.

Enthousiast is zijn beschrijving van de cul-tuur op een eilandengroep die de ontdek-kingsreizigers veelbetekenend Friendly Is-lands noemen; als de dansen van de bevol-king beschreven worden, meent de auteur dat *'zulk een voorstelling zelfs in een Euro-pees theater met applaus begroet zou zijn'* ook oordeelt hij dat *'de milde, goede inborst*

die zij in hoge mate bezitten, weerspiegeld wordt op hun gelaat, dat geheel vrij is van de woeste intensiteit die altijd de volken kenmerkt welke zich in een barbaarse toestand bevinden*.

Met name het eiland Fiji toont hoge ontwikkeling, die ook tot uiting komt in een veelheid van cultuurprodukten. Het oordeel over de keuken is, ondanks reserves over de hygiëne, veelal positief — hoewel uit de beschrijving van de voedingswaren blijkt dat deze niet noemenswaardig verschillen van hetgeen elders in de Grote Oceaan wordt aangetroffen.

Eenmaal gearriveerd op de Sandwich-eilanden, wordt de bevolking, ondanks een betreurenswaardige neiging tot gokken, op vele punten zeer positief bezien: de sociale waarden zijn hoog ontwikkeld, er is sprake van kunst, de mensen zijn bepaald hygiënisch. Zo komt de schrijver dan ook tot een uitspraak als: 'hun wijze van bereiden van zowel plantaardig als dierlijk voedsel werd algemeen superieur aan de onze geacht'.

Het in recente antropologische literatuur zo benadrukte onderscheid tussen volksvoedsel en elitespijs wordt voortdurend geconstateerd: het dierlijk dieet van de gewone man bestaat veelal uit vis, dat van de aristocratie uit vlees — hoewel de Europeanen het gebruik van honden als zodanig niet kunnen appreciëren.

De tocht langs de kust van Alaska en langs de Aleoeten levert, althans op culinair gebied, veel minder positieve reacties op; het genoteerde gebrek aan hygiëne en het rauw eten van kleine zeedieren, gekoppeld, duidelijk, aan een slechts voorbijgaande, en dus geringe kennis van de samenleving der kust- en eilandbevolking, leiden tot negatieve uitspraken. Verbaasd zijn de reizigers als zij ergens het koken van spijzen aantreffen — waarschijnlijk een gevolg van de Russische aanwezigheid in deze contreien, menen zij. In Kamtsjatka merken zij de invloed van de Russische kookkunst op de inheemse keuken: daardoor worden 'smake-loze spijzen eetbaar'.

Tenslotte

Het zal duidelijk zijn: de enkele hier geciteerde reisverhalen leveren natuurlijk geen afdoende bewijs voor de juistheid van de door mij geponeerde stelling.

Weliswaar was mijn keuze van de gehanteerde verhalende bronnen goeddeels willekeurig, maar een diepgaande analyse, onder andere onder beschouwing van alle hierboven genoemde factoren is zeker geboden. Ik meen dat zo'n onderzoek niet geheel zinloos is. De culturele bepaaldheid van 'smaak' komt immers waarschijnlijk beter naar voren in situaties waarin mensen zich geroepen voelen hun ideeën en gevoelens onder woorden te brengen, wat juist

in geval van confrontatie met andere culturen om vele redenen noodzakelijk is. Zo kan de studie van reisliteratuur uit de 17e en 18e eeuw, die al op zoveel fronten een vruchtbare bron blijkt van gegevens voor een diepgaande verkenning van de aard van, en veranderingen in 'wereldbeelden', ook op dit vlak zijn nut hebben, en ons wellicht nader informeren over de historische, antropologische en culturele achtergronden van datgene wat we zo dikwijls omschrijven als 'een kwestie van smaak'.

Noten

1. Een boeiende, recente poging doet: Caroline Walker Bynum, *Holy Feast and Holy Fast. The religious significance of Food to Medieval Women*, London 1987.
2. Dit bewijzen zulke recente standaardbundels als: M.L. Arnott, red., *Gastronomy. The Anthropology of Food and Food Habits*, Den Haag 1975, en: M. Everett, red., *Cross-Cultural Approaches to the Study of Alcohol*, Den Haag 1976.
3. De artikelen die de *Annales* aan voedselgeschiedenis gewijd hebben, zijn intussen gebundeld: R. Foster, O. Ranum, red., *Food and Drink in History: Selections from the 'Annales'*, Londen 1979.
4. Twee voorbeelden van de vele mogelijkheden zijn, o.a., R.I. Rotberg, Th. Rabb, red., *Hunger and History. The Impact of Changing Food Production and Consumption Patterns on Society*, Cambridge 1985, en: St. Mennell, *All Manners of Food. Eating and Taste in England and France from the Middle Ages to the Present*, Oxford 1985.
5. P.J.A.N. Rietbergen, Prince Eckembergh Comes to Dinner. Food and Political Propaganda in the seventeenth century, in: *Petits Propos Culinaires. A Journal of Culinary History* (1983), p. 45-54; Idem, The Hague, 20 April 1660: the Wedding Banquet of Susanna Huygens, in: *Twelve Times a Year*, 1/2 (1986), p. 31-41 een bewerking hiervan verscheen in: *De Zeventiende Eeuw* III/2 (1987), p. 181-189.
6. P.J.A.N. Rietbergen, To Feed the Poor and Improve their Diet. A 19th-century Dutch Campaign to Improve the Popular Diet, in: *Proceedings of the First International Food Congress*, Istanbul-Ankara-Konya 1986.
7. J. Goody, *Cooking, Cuisine and Class. A Study in Comparative Sociology*, Cambridge 1982.
8. F. Braudel, *The Structures of Everyday Life*, Londen 1985.
9. Zie M.D. Sahlins, *Culture and Practical Reason*, Chicago 1977.
10. Over Cook en de Sandwich-eilanden verscheen recent, in historisch-antropologisch perspectief, M.D. Sahlins, *Islands of History*, Chicago 1985.

Hitleriana III

Piet Fontaine

*'Der Ewigen Macht, wer erbt sie?'*¹

In dit artikel het vervolg op Hitleriana II in *Kleio* 2/1988, komen de verschillen en overeenkomsten tussen vader en zoon Hitler aan de orde. De laatste waren misschien groter dan de zoon lief was, en in ieder geval talrijker en interessanter dan hij zich bewust was. Hij placht immers zelf de nadruk te leggen op zijn rebellie tegen zijn vader.

Er is hier en daar in de literatuur nogal wat werk gemaakt van heftige tegenstellingen en botsingen tussen Adolf Hitler en zijn vader, vooral met betrekking tot Adolfs beroepskeuze.² Voordat ik hierop inga lijkt het me goed ook eens te wijzen op de vele overeenkomsten en gelijkenissen die tussen vader en zoon bestonden. Alleen zo kunnen we een evenwichtig beeld van hun verhouding krijgen.

De overeenkomsten tussen vader en zoon

Ik heb al melding gemaakt van Alois' fraaie Franz-Joseph-snor die echter, in de loop der jaren, geringer van omvang werd. Ook Adolf had een snor. Foto's van hem als soldaat in de loopgraven en als beginnend partij-politicus in 1919 laten hem zien met een aanmerkelijk omvangrijker gezichtstooi dan de befaamde 'tandenborstel' die later, als 'Hitler-snorretje', tezamen met de over het voorhoofd vallende haarlok, zijn handelsmerk werd. Met betrekking tot dit karakteristieke symbool van mannelijkheid kwamen vader en zoon dus overeen. Mijs inziens wijst dit ook op een innerlijke overeenkomst. Deze komt ook tot uiting in de verbluffende gelijkenis van hun beider handtekeningen.³

Mensen drukken hun innerlijk ook uit door hun kleding. Alois' voorliefde voor uniformen vinden we terug bij zijn zoon. Het burgercostuum stond hem slecht; liever verscheen hij in het partij-uniform, met de laarzen en de koppelriem, terwijl hij sinds 1 september 1939 uitsluitend nog militair uniform droeg, zoals hij dat ook in de jaren 1914-1918 had gedaan. Merken we nog op dat de uniformen van vader en zoon staatskledij waren, binding aan een staat uitdrukten.

De opvatting die ze van zichzelf hadden blijkt ook uit hun voorliefde voor portretten. Alois liet zich graag — in uniform bij voorkeur — portretteren; na zijn dood werd de huiskamer beheerst door het gro-

te portret boven het dressoir dat op de achtergebleven familie bleef toezien.⁴ Adolf Hitler had zelfs een eigen fotograaf in dienst, Heinrich Hoffmann. Zijn beeltenis hing of stond in alle Duitse overheidsgebouwen; in effigie was hij aanwezig in miljoenen Duitse huiskamers.

Alois was een dierenliefhebber; hij had een hond en hield bijen. Adolf was een dieren-vriend, ook hij had een hond, Blondi die in 1942 werd opgevolgd door Bella — ook een herdershond als haar voorganger —, die later met hem de dood inging.⁵

Karakterologisch lijken vader en zoon ook hierin op elkaar dat ze weinig of geen gevoel voor humor hadden, en tevens driftig en opvliegend waren. Over Adolfs hysterische aanvallen van razernij hoef ik niet uit te wijden; deze zijn berucht genoeg. Ik vertelde al dat Alois een zweep bezat waarmee hij Adolfs oudere halfbroer Alois jr. flink zou hebben geslagen. Ook Adolf liep in de tijd tussen 1919 en 1933 graag met een rij-zweep rond (hoewel hij geen paard reed) waarmee hij tegen zijn laarzen placht te slaan. Naar mijn mening wijst dit op een trek van agressiviteit die vader en zoon gemeen hadden. Agressiviteit bespeuren we ook in beider houding jegens de geestelijkheid; allebei waren ze anti-clericaal. Hitler heeft zelfs gedreigd de paus, in vol ornaat, met de tiara op het hoofd, op het Sint-Pietersplein in Rome te laten ophangen; na de oorlog zou dat moeten gebeuren.⁶ In dit verband is het hoogst curieus — en bijna komisch — dat vader en zoon er alle twee over hebben gedacht om tot de geestelijke stand toe te treden. Hitler vertelt zelf dat zijn vader eens de dorpspastoor (van Döllersheim) als begerenswaardig ideaal had gezien. Hij zelf, als tienjarige koorknaap van de Benedictijner-abdij te Lambach, had de abt voor het ideaal gehouden — 'ten minste, dat was voor korte tijd zo', voegt hij hieraan toe.⁷

Cafébezoekers waren beiden ook; vooral in zijn Münchense tijd verbleef Hitler gaarne en lang in café's, met volk van allerlei slag.

meestal niet van het slijkste soort. De gemeenschappelijke trek die hieraan ten grondslag ligt is een bij vader en zoon aanwezig gevoel van 'onthoemd zijn', geen 'Heim' hebben. Vader noch zoon waren typen voor 'gezellig thuis onder de huiskamerlamp, met het ganzenbord en een kop warme chocola'. Een fundamentele morfologische karakterovereenkomst is dat zij beiden 'zwerfers' waren. In het vorige artikel heb ik gewezen op het enorme aantal verhuizingen van Alois Hitler. Deze en zijn stormachtige seksuele leven heb ik gekarakteriseerd als symptomen van een diepliggende instabiliteit. Ook Adolf was een ras-zwerfer die eveneens talloze adressen heeft gehad en zich eindeloos verplaatste. Ik kom daarop nog terug.

Hitlers jeugdvriend August Kubizek, die niet alleen Adolf, maar ook de familie goed heeft gekend — behalve Alois die toen al dood was — en die geen slechte mensenkenner was, wijst erop dat Alois geen harmonisch huwelijk heeft gekend met een vrouw die met hem in leeftijd overeenkwam; zijn eerste vrouw was veel ouder dan hij, de beide anderen veel jonger. Hij was innerlijk onevenwichtig, zegt deze auteur, en was er voortdurend op uit de toestand om zich heen te veranderen, bijvoorbeeld door te verhuizen. Deze permanente onrust vinden we ook in zijn zoon. Kubizek geeft er staaltjes van hoe de nog jonge Adolf nooit tot rust kwam: er was niets dat niet veranderd moest worden.⁸

De verschillen tussen vader en zoon

Twee gedragspatronen van Adolf Hitler vormen het overgangsgebied tussen overeenkomsten en verschillen, namelijk roken en drinken. Vader Alois was een stevige roker; zelfs na zijn dood lagen zijn lange pijpen op een plank in de keuken, als een postuum vertoon van mannelijkheid.⁹ Adolf was niet-roker. Maar hij heeft wel gerookt. Hij vertelde zijn secretaresse, Christa Schroeder, het volgende: *'Als kleine jongen had ik een sigaret gerookt, dat wil zeggen ik kwam niet verder dan de helft. Ik werd doodmisselijk, holde naar huis en moest voortdurend overgeven. Ik vertelde mijn moeder, die dodelijk ongerust was, dat ik wolfskruid (= belladonna) had gegeten, waarop zij de dokter liet komen. Deze onderzocht me, keek in mijn mond, werd zeer wantrouwig en onderzocht mijn broekzak waaruit hij de sigarettenpeuk haalde. Later kocht ik een lange porceleinen pijp (dus een van het model dat zijn vader gebruikte, F.). Ik rookte als een schoorsteen, zelfs wanneer ik in bed lag. Eens ben ik al rokend in slaap gevallen en werd wakker, toen het bed al brandde. Op dat ogenblik heb ik gezwoeren nooit meer te roken, en daaraan heb ik me altijd gehouden'*.¹⁰

Vader Alois was een regelmatige drinker, zonder daarom een alcoholicus te zijn. Adolf was geheelonthouder. Maar hij heeft wel gedronken. Ook het volgende heeft hij zijn secretaresse verteld. *'Na ons eindexamen ging ik met mijn schoolkameraden naar een boerenkroeg om dit feit met een grote hoeveelheid "Schnaps" te begieten. Ik werd er ziek van, en ik moest ettelijke malen de mesthoop achter het huis opzoeken. De volgende morgen zocht ik vergeefs naar mijn einddiploma dat mijn vader wilde zien. Mijn nasporingen bleven zonder resultaat, en ik ging naar de directeur van de school en vroeg om een kopie. Toen beleefde ik de grootste smaad van mijn jeugdijaren. De directeur overhandigde mij mijn verkreukelde diploma. De waard van de boerenkroeg had dit op de mesthoop gevonden en het naar de school gestuurd. Ik was zo teneergeslagen dat ik mij voornam nooit meer een druppel Schnaps te drinken.'*¹¹

Enig wantrouwen is hier op zijn plaats. Deze mededelingen lijken erg veel op de Indianenverhalen die mensen graag over hun jeugd vertellen (en die toch niemand meer controleren kan): het brandende bed, het verloren einddiploma. Typisch puberachtig zijn ook de plotselinge bekeringen, waarbij het nog maar de vraag is of Hitler daarna inderdaad niet meer heeft gerookt of gedronken. Twee feiten zijn aantoonbaar onjuist. Hitler heeft nooit eindexamen aan de Realschule gedaan, en toen hij in de herfst van 1905 voorgoed en zonder diploma de school verliet, was zijn vader al bijna drie jaar dood. Wat hij zijn secretaresse vertelde zijn aetiologicalische legenden, oorsprongsverhalen die, achteraf, op een dramatische wijze duidelijk moeten maken waarom een bepaald gegeven is zoals het is (in dit geval Hitlers abstinentie van alcohol en tabak).

Een uitgesproken verschilpunt ligt in beider verhouding tot de klok. We hebben al gezien dat Alois een ware tiran met de tijd was, terwijl Adolf van geen tijd scheen te weten. Dit is een van de antikosmische elementen in zijn levenshouding. Het zal de lezer(es) ook wel opgevallen zijn dat Alois een uitgesproken sensueel mens was, die, vooral binnen de muren van zijn woning, geen vrouw met rust kon laten. Adolf daarentegen was bepaald preuts, en het is de vraag of hij ooit in zijn leven seksuele omgang met een vrouw heeft gehad. Ook dit is een nadere behandeling waard.

Het punt waarop vader en zoon definitief uit elkaar gingen was dat van Adolfs toekomst. Dit is een van de allervoornaamste elementen in diens verhouding tot zijn vader.

Hitlers verhouding tot zijn vader

Ik denk dat de beide vorige paragrafen duidelijk hebben gemaakt dat er zeer grote en sprekende karakterologische overeenkomsten tussen vader en zoon bestonden, groter en belangrijker dan de verschillen. Ik denk dat Alois zich hiervan meer bewust geweest is dan Adolf. Een, om zo te zeggen 'officiële', uitspraak van Hitler, in 'Mein Kampf', luidt: *'Ik heb mijn vader vereerd, mijn moeder bemind'*.¹²

In een privé-gesprek werd dit nog een beetje anders: *'Ik heb nooit van mijn vader gehouden, hem daarom des te meer geveesd'*.¹³

Hield Hitler werkelijk niet van zijn vader? Toen deze, op 3 januari 1903, op een baar dood werd thuisgebracht, brak zijn zoon in een 'ongeremd huilen' uit.¹⁴ Hij vermeldt zijn vader steeds als 'der alte Herr' of 'mein Vater' (zoals Alois thuis altijd met 'Herr Vater' en met 'Sie' werd aangesproken, de moeder daarentegen met 'Du').¹⁵ Joseph Greiner, die Hitler in Wenen gekend heeft, vertelt dat deze met een zekere trots over zijn vader sprak en dat hij diens portret (in uniform) in een vuilgeworden envelop bij zich had.¹⁶ Ook Kubizek zegt dat Hitler, in diens Weense tijd, met groot respect over zijn vader sprak ('over zijn vader nooit een onpassend woord'). *'Dat de vader zijn zoon als ambtenaar wilde nam deze hem niet kwalijk'* – dit in tegenstelling tot de gebruikelijke opvatting.¹⁷ Voeg daaraan toe dat Hitler rijkspresident von Hindenburg ook altijd 'der Alte Herr' noemde, en het zal duidelijk zijn dat Alois voor zijn zoon Adolf een 'Respektperson' is geweest.¹⁸

In zijn later leven echter heeft Hitler niet meer vaak over zijn vader gesproken. Maar de weinige keren dat hij dit deed beschreef hij hem als imker. Deze merkwaardige verschuiving in Hitlers appreciatie van zijn vader, namelijk van ambtenaar naar 'boer', zal wel veroorzaakt zijn door Hitlers rabiante afkeer van de ambtenarenstatus. Maar ze staat ook in verband met zijn eigen passie voor zoetheid, vooral voor roomtaartjes waarvan hij immense hoeveelheden verslond. Zelfs in de laatste weken in de bunker zat hij nog met een bord vol taartjes voor zich die in snel tempo naar binnen werden gewerkt.

Deze snoeplust is ongetwijfeld een compensatie voor alle andere genot- en voedingsmiddelen die hij niet tot zich nam, tabak, drank, vleeswaren. Tegelijk echter is dit taartjes verslinden een materiële opvullen van het grote gat in Hitlers leven, het gemis aan liefde, aan 's levens zoetheid. De Führer is een eenzaam en ongelukkig mens geweest die de 'milk of human kindness' niet schonk en niet kreeg toegereikt. Vandaar

die obsessie met 'Süsswaren'. Op 11 mei 1942 verklaarde hij in het Führerhauptquartier aan zijn getrouwen dat in Duitsland wel tienmaal meer honing gewonnen zou kunnen worden dan toen het geval was, waarna nog enkele beschouwingen over de betekenis van honing volgden.¹⁹ Achter deze uitspraken staat het imago van de bijenhoudende vader. Deze was voor Adolf Hitler de bron, de oorsprong van die aangename zoetheid. Honing, zoetheid, waren voor hem een levensbehoefte en een constante in zijn leven; deze lijn komt bij de vader uit. Daarom denk ik dat Hitler in wezen een positief, misschien zelfs wel een affectief beeld van zijn vader had, en dat hij zichzelf met zijn latere negatieve uitspraken over Alois forceerde — zoals hij zich ook met zijn jodenhaat forceerde.

In zijn latere leven liet Adolf Hitler zich met aanmerkelijk minder respect over zijn vader uit. Hij bezat toen ook geen enkel portret meer van hem. In gesprekken met vertrouwelingen schilderde de Führer Alois af als een halfverlopen zuiplap die tot diep in de nacht in de kroeg zat.²⁰ Vooral tijdens de pensionering in Leonding zou dat het geval geweest zijn. Moeder Klara zou dan meer dan eens de tien- à elfjarige Adolf uitgezonden hebben om vader op te halen die dan dronken aan de stamtafel zat. *'Vader, u (Du) moet naar huis — kom nou, u moeten gaan.'* En na een half uur ging vader dan mee, vergezeld van zijn zoontje, en ging aan diens hand wankelend door de donkere straten huiswaarts. *'Sinds die tijd heb ik geweten, heeft Hitler in een vertrouwelijk gesprek gezegd, welk een duivel de alcohol is.'*²¹

Dit laatste klopt niet met wat Hitler aan zijn secretaresse heeft verteld. Er klopt trouwens wel meer niet. Dat 'Du' tegen zijn vader, bijvoorbeeld. En zou Klara haar tienjarig kind 's avonds laat nog naar de kroeg hebben gestuurd? Burgemeester Mayrhofer van Leonding, die de familie goed gekend heeft, ontkende in 1948 dat Alois een dronkaard zou zijn geweest. *'Rausch hat er nie gehabt.'*²² Jetzinger voegt eraan toe dat Alois' handschrift ook niet dat van een alcoholicus is.²³ Maar één ding staat vast: de oudere Hitler denigreerde zijn vader.

Diezelfde neiging blijkt ook uit de verhalen over ranselpartijen in huis. Hier is misschien meer aanleiding toe, ik heb al verteld dat Alois' handen los zaten. Reeds aan Kubizek vertelde Hitler dat zijn vader hem dikwijls sloeg.²⁴ Aan zijn secretaresse vertelde hij dat zijn vader, als deze driftig werd, er dadelijk op los mepte.²⁵ Paula, Hitlers zuster, en Angela, zijn halfzuster, getuigen beiden dat de jongen vaak slaag kreeg, vooral als hij te laat thuis kwam.²⁶ Achter dit laatste staat het conflict over de klok. Aan zijn moeder vertelde Adolf dat zijn vader hem

eens 32 slagen zou hebben gegeven, zonder dat het slachtoffer één kik gaf; daarna zou zijn vader hem nooit meer hebben geslagen.²⁷ Dit laatste lijkt weer op puberachtige Indianen-romantiek.

Anderen, bijvoorbeeld burenen, ontkennen dit ranselen. Mayrhofer zei: *'Hij (Alois) blafte wel, maar beet niet.'*²⁸ Tegenover Jetzinger verklaarde deze getuige dat Alois wel schreeuwde: *'Der Mistbub (Adolf), der Elende, derschlagen tu ich ihn noch!'*. Maar echt geslagen? *'Nee, dat geloof ik niet.'*²⁹

Geen wonder dat de Amerikaanse psychiater Bromberg zegt dat Hitlers uitspraken over zijn vader 'tegenstrijdig' waren — een gevolg natuurlijk van het feit dat ook zijn gevoelens tegenstrijdig waren.³⁰

Conflict over beroepskeuze

Misschien is er toch wat meer lijn in te krijgen, als we nu het conflict over de beroepskeuze volgen. Voorop sta dit: het gaat hier om een conflict tussen een dertienjarige jongen en zijn vader.

In *'Mein Kampf'* is Hitler er relatief zeer uitvoerig over, een bewijs dat de zaak voor hem uiterst belangrijk was.³¹ Hij begint met begrip voor het vaderlijk standpunt. Alois vond zijn zoon niet geschikt voor het gymnasium en merkte bovendien bekwaamheid in het tekenen op. Dit, en vooral de wens dat zijn zoon een (hogere) ambtenaar zou worden, deden hem besluiten tot de Realschule. Maar, zegt de schrijver, *'ik wilde geen ambtenaar worden.'* *'Ik werd beroerd van het idee als een onvrije man in een bureau te moeten zitten en niet meester te kunnen zijn over je eigen tijd.'*

Dit is een fundamentele uitspraak: de kern van Hitlers weigering is diens afwijzing van de klok. Een 'vrij man' is niet aan tijd gebonden, meende hij. Overigens brak volgens de schrijver het conflict toen nog niet uit, hij ging volgens vaders wens gewoon naar de Realschule. Maar, gaat hij voort, toen ik twaalf was, wist ik opeens dat ik schilder zou worden, kunstschilder. En daar was senior vierkant tegen. De vader bleef steeds 'nooit' zeggen, de zoon herhaalde voortdurend 'en toch...'.

Deze schildering is grotendeels ontsproten aan Hitlers neiging zijn jeugd te dramatiseren. Hij geeft dit weer, zegt Fest, als een verbitterde worsteling tussen twee wilsmensen — van wie de ene 'wilsmens' juist twaalf jaar oud was!³² Later bij een bezoek aan het Hauptzollamt in Linz, beweerde de Führer dat hij daar al eens was geweest: zijn vader had hem voor het ambtenaarsleven enthousiast proberen te maken door hem dit kantoor te tonen. Maar de zoon reageerde hierop *'met afschuw en haat'*, hij zag slechts

een 'staatskooi' waarin *'de oude heren op elkaar gehokt zaten zo dicht als apen'*.³³ Men kan nauwelijks geloven dat zelfs een man als Alois, die zo trots was op zijn beambtenstatus, gemeend kan hebben dat zijn zoontje, door het aanschouwen van een kantoor vol schrijvende klerken, voor de ambtenarij begeistert zou zijn geraakt! Wat Hitler eigenlijk bedoelde was het mislukken van zijn schoolloopbaan op een plausibele manier te verklaren. Want hij zegt zelf dat hij toen zijn best niet meer deed om, met behulp van slechte cijfers, zijn vader ervan te overtuigen dat deze op het verkeerde paard wedde.³⁴

Men mag als zeker aannemen dat vader Alois zijn zoon graag als ambtenaar had gezien.³⁵ Waarom wilde hij dat? Kubizek geeft hier een verklaring die mij aanspreekt. Alois wist dat zijn eigen, in wezen bandeloze aard in toom werd gehouden door de punctuele regelmaat van het ambtelijk leven. Hij kende ook zijn zoon en bespeurde in hem, misschien onbewust, diezelfde grondtrek van zijn bandeloosheid. *'Daar hij wel vermoedde, zegt deze jeugdvriend, wat voor zijn zoon op het spel stond, wilde hij deze onderwerpen aan de vaste autoriteit van staat en keizer, in een ambtelijke positie.'*

Hitlers onwil om ambtenaar te worden was misschien niet zo zeer een rebellie tegen de autoritaire vader als wel tegen datgene waar zijn vader voor stond: het van de sanctie van een hoger gezag voorziene geregelende bestaan. Op dit punt gingen vader en zoon definitief uiteen.³⁶

De 'dood' van de vader

Hoe ouder Adolf Hitler werd, des te meer 'ontdeed' hij zich van zijn vader. Hij 'kon hem niet meer zien' (geen portretten meer), hij zweeg over hem, hij 'zweeg hem dood'. En voor zover dit niet ging, denigreerde hij Alois, probeerde hij hem postuum te vernietigen.

Waarom deed hij dit? Die vraag is des te meer gerechtvaardigd, aangezien Hitlers gevoelens voor deze man zich slechts geleidelijk aan in negatieve richting ontwikkeld schijnen te hebben. Wij mogen hier vooral niet uit het oog verliezen dat de dertigjarige Hitler eigenlijk nogal plotseling antisemiet werd. Hij wist toen natuurlijk allang dat zijn vaders vader een onbekende was. Ik heb eerder beschreven hoe zeer dit een obsessie voor hem werd, toen vijandige propaganda begon te beweren dat grootvader Hitler een jood geweest zou zijn. Hitler is mijns inziens nooit van het tegendeel overtuigd geweest.

Enerzijds kon het niet uitblijven dat hij toen zijn haatgevoelens jegens de joden op zijn vader overdroeg (op wie hij toch al

GEBRUIKTE LITERATUUR

- Rudolph Binion, *Hitler among the Germans*, New York/Oxford/Amsterdam, 1976.
- M.D. Bromberg, Norbert en Verna Volz Small, *Hitler's Psychopathology*. New York 1983.
- Joachim Fest, *Hitler. Eine Biographie*. Frankfurt a/M. 1973.
- Walter Görlitz, Herbert A. Quint, *Adolf Hitler. Eine Biographie*. Stuttgart 1952.
- Joseph Greiner, *Das Ende des Hitler-Mythos*. Zürich-Leipzig-Wien 1947.
- Helmut Heiber, *Hitler. Eine Biographie*. Berlin 1960.
- Adolf Hitler, *Mein Kampf*. (1924).
- Franz Jetzinger, *Hitlers Jugend. Phantasien, Lügen und — die Wahrheit*. Wien 1956.
- August Kubizek, *Adolf Hitler, mein Jugendfreund*. Graz 1953.
- Werner Maser, *Adolf Hitler. Legende, Mythos, Wirklichkeit*. München 1971.
- Dr. Henry Picker, *Hitlers Tischgespräche im Führerhauptquartier 1941—1942*. Bonn 1951.
- François Ribadeau Dumas, *Hitler et la sorcellerie*. Paris 1975.
- Christa Schroeder, *Er war mein Chef. Aus dem Nachlass der Sekretärin von Adolf Hitler*. Herausgegeben von Anton Joachimsthaler. München/Wien 1985³.
- Bradley F. Smith, *Adolf Hitler. His family, childhood and youth*. Stanford 1967.
- Helm Stierlin, *Adolf Hitler. Familienperspektive*. Frankfurt a.M. 1975.
- John Toland, *Adolf Hitler*. New York 1976.
- Robert G.L. Waite, *The Psychopathic God. Adolf Hitler*. New York 1977.

het een en ander aan te merken had). Anderzijds werd zijn negatieve instelling nog versterkt doordat hij het zijn vader kwalijk genomen moet hebben dat deze hem met dit afstammingsprobleem had opgezadeld — een probleem dat nu juist hij, in zijn positie, in het geheel niet gebruiken kon. Omdat hij onmogelijk rechtstreeks, tegen wie dan ook, kon bekennen wat er nu eigenlijk aan schortte, werd de vader langs omwegen 'afgemaakt', als drinkebroer en sadist.

Hitler handelde, denk ik, niet uit een diepgevoelde, afgrondelijke haat tegen zijn vader. Ik zei al dat zijn denigratie een geforceerde indruk maakt. Misschien kwam het hem wel goed uit dat hij Alois, mede, wellicht vooral, op grond van zijn eigen antisemitisme, kon elimineren. Ik vermoed namelijk dat Adolf Hitler eigenlijk helemaal geen vader wilde hebben. Als eenmalige, niet-historische, maar veeleer mytische gestalte wilde hij zonder oorsprong zijn, 'sui generis'.

Maar dit behoeft nog nadere verklaring.

Naschrift

In Kleio, jrg. 29/2, maart 1988, zegt Ronald van Kesteren dat ik, in mijn artikel 'Het mysterie van Hitlers afstamming' in Kleio, jrg. 28/8, okt. 1987, zeg dat Hitlers antisemitisme verklaard kan worden uit diens gecompliceerde relatie met zijn vader. Dit is volkomen onjuist. Boven de betreffende passage staat als kopje 'Een niet toegestane conclusie'. En dan volgt deze zin: 'Met nadruk zou ik er echter op willen wijzen dat ik niet geloof dat dit (namelijk Hitlers vermoeden dat zijn grootvader een jood was), nu juist de oorzaak is geweest van zijn jodenhaat en van de Endlösung'. Daarom is er ook geen aanleiding om, zoals Van Kesteren doet, van een '(quasi-)psychoanalytische veronderstelling' te spreken.

Noten

1. Wagner, 'Götterdämmerung', II. Akte, 1. Auftritt. Het is Hagen die spreekt.
2. In aansluiting op mijn vorige artikel, over Hitlers vader, nog het volgende: Alois Hitler, hoewel katholiek, was niet praktiserend. Hij ging slechts eenmaal per jaar naar de kerk, namelijk op 19 augustus, de verjaardag van de keizer, en dan in staatsie-uniform. Getuigenis van oud-burgemeester Mayrhofer van Leonding, 1948, t.o.v. Jetzinger. Protocol van dit gesprek, Jetzinger 70.
3. Zie de afbeeldingen bij Kubizek.
4. Kubizek 54.
5. In de avond van 29 april 1945 liet Hitler de uitwerking van het vergif waarmee hij zelfmoord wilde plegen, op zijn hond proberen. De oppasser, Tornow, hield de bek van het dier open, terwijl prof. Haase, lid van de medische staf, met een tang de gifampul in de bek kapot drukte. Het dier stierf vrijwel meteen. Fest 1021.
6. Fest 943.
7. *Mein Kampf* 4.
8. Kubizek 61.
9. Kubizek 54.
10. Schroeder 62/63.
11. Schroeder 63.
12. *Mein Kampf* 16.
13. Schroeder 63.
14. Kubizek 64.
15. Greiner 26.
16. Greiner 25.
17. Kubizek 54/55.
18. Hindenburg leek trouwens op zijn vader, Stierlin 171/172, noot 17.
19. Tischgespräche 426. Ribadeau Dumas 19 verhaalt dat Frau Hitler van die lekkere roomtaartjes kon bakken en dat Hitler daar altijd dol op bleef. Ribadeau Dumas is notoir onbetrouwbaar. Hij geeft Klara's meisjesnaam als 'Doelzl' en zegt dat ze vijf kinderen kreeg van wie er drie jong stierven, wat onjuist is. Zijn bericht over de taartjesbakkerij leidt hij in met de woorden 'on rapporte'. Wie is die 'men'? Zijn bron vermeldt hij niet. Kubizek was het in ieder geval niet, Hitler zelf, voor zover ik heb kunnen nagaan, ook niet. Als directe bron blijven dan alleen nog over Angela en Paula van wie, voor zover mij bekend, deze mededeling ook niet stamt. Ik ben haar nergens in de omvangrijke literatuur tegengekomen.
20. Heiber 7.
21. Görlitz/Quint 29.
22. Jetzinger 70.
23. Jetzinger 67.
24. Kubizek 55.
25. Schroeder 63.
26. Schroeder 336, noot 139.
27. Schroeder 63.
28. Bromberg 33.
29. Jetzinger 70.
30. Bromberg 33/34.
31. *Mein Kampf* 5-8.
32. Fest 38.
33. Fest 38. Fest's verwijzing naar de Tischgespräche klopt niet.
34. *Mein Kampf* 8.
35. Fest 39.
36. Kubizek 62/63.

Ideetje misschien...?

Over eten moet je niet alleen maar lezen

Hoewel de schappen van boekwinkels en warenhuizen vol staan met kookboeken valt het niet mee om aan historische recepten te komen, die niet al te zeer gemoderniseerd zijn en waarbij achtergrondinformatie wordt gegeven over destijds gebruikt voedsel en tafelmanieren en dergelijke in het Nederlands. Maar met enig speurwerk op het regionale vlak blijkt er in de vorm van plaatselijke uitgaven en tentoonstellingscatalogi wel het een en ander te bestaan.

Behalve op de bij het artikel van Creusen genoemde literatuur zou ik willen wijzen op het allang uitverkochte, maar in de openbare bibliotheek wel te lenen *Van Soeter Cokene. Recepten uit de Romeinse en Middeleeuwse keuken* van Johanna Maria van Winter (Bussum 1971).

Wanneer u eens op vakantie bent in Engeland kan ik u aanraden uit te kijken naar een serie dunne boekjes over voedsel in allerlei tijden, uitgegeven door de Historic Buildings and Monuments Commission for England in Birmingham. Een voorbeeld van zo'n boekje is het 47 pagina's dikke *Food and Cooking in Medieval Britain. History and recipes* door Maggie Black. Maar er zijn er meer, over de Romeinse tijd, 16e, 17e, 18e en 19e eeuw en zelfs over de ijzertijd.

Wat dicht bij huis en goed verkrijgbaar zijn de volgende twee uitgaven.

Bloemlezing uit een vijftiende-eeuws kookboek

De recepten van het Hs 1035 Universiteitsbibliotheek Gent (de bloemlezing) en andere handschriften, waren bestemd voor de rijken (adel en burgers) en zijn feestgerechten. Voor een 20e eeuwse lijken het misschien wel eenvoudige zaken maar we moeten er rekening mee houden dat specerijen en zuidvruchten (vijgen, rozijnen, appelsien) duur en exclusief waren.

Kenmerkend voor de maaltijden is de vermenging van zout-zoet, vlees, vis-fruit. Tot aan het eind van de 17e eeuw bevatten bijna alle vleesgerechten suiker; suiker welke in de Middeleeuwen enkel te koop was bij de apotheker en door de armeren als geschenkje aan de geliefde werd aangeboden (heden ten dage nog steeds maar dan onder vorm van pralines en dergelijke).

Over de dagelijkse keuken is ons weinig bekend. Het zal een eentonig dieet geweest

BLOEMLEZING UIT EEN VIJFTIENDE-EEUWS KOOKBOEK

(hs. 1035 Universiteitsbibliotheek Gent)
in 1872 door C. A. Serrure uitgegeven

*Desen bouc leert wel ende edelike spijse
te bereedene tetene also hier
naer volcht*

Bewerkt en aangepast aan hedendaagse normen
door Francine Nuytens

zijn gebaseerd op brood en wat groenten en uitzonderlijk de slacht van kip, konijn, varken. De opbrengsten van de gewassen geraakten regelmatig in de vernieling door misoogsten, pest en oorlog waarbij de beneden de landbouwgronden en veeteelt zware schade toebrachten. De gewone man moest dan ook dikwijls gebruik maken van eikelmee. Begrijpelijk dat een feestmaaltijd er voornamelijk op gericht was om de gasten te overtuigen van de rijkdom van de gastheer wat dan meehielp om zijn sociaal aanzien te bevestigen of te verhogen.

Niet alleen waren er beperkingen voortkomend door de natuur en de sociale onrust maar door ook de vastenregels opgelegd door de kerk.

De kerk kende 2 vastenregimes: de grote vasten (quatertemper) en de kleine vasten. Op deze dagen werd in principe van de gelovigen verwacht dat zij de dag doorkwamen met één maaltijd van water en brood. Uiteraard werd deze regel enkel gevolgd door asceten en strenge kloosterorden. De kleine vastendagen waren woensdag, vrijdag en zaterdag. Het nuttigen van vis en groenten was toegestaan maar wijn en alle produkten afkomstig van dieren waren verboden. Dit was het principe, in de praktijk werden melk en eieren wel toegelaten.

De keukens van de kastelen en rijke patriciërs beschikten over een open vuur, een spit, een oven en al de nodige ketels, potten, koekenijzers, lepels, messen. In de grote kookpot konden zowel bereidingen als ragouts, gepocheerd of in bain-marie klaargemaakt worden. Aan de spitten kon een

lam, geitje of biggetje klaargemaakt worden. In de warme as de taarten en in de oven koekenbrood en pasteien.

Een hardgebakken dikke snee brood deed dienst als bord. Onder het bord kwam een houten, tinnen of zilveren plank (zoals onze boterhammeplankjes). Een heer deelde zijn bord/brood met zijn tafeldame. Idem voor de drinkbeker. Een mes diende enkel om grotere stukken klein te snijden, een lepel om de soepen of puddingen in kommen opgediend op te eten. Vorken waren onbekend. Voor de rest gebruikte men zijn vingers. Men diende zeer netjes en zorgvuldig te eten.

Ik hoop dat de bloemlezing en de bovenstaande korte inleiding de leraars geschiedenis kan aanzetten tot het bereiden van historische gerechten (en waarom ook niet de leerlingen) met het daarbij nuttigen in stijl!!!

De bloemlezing kwam tot stand in het kader van de werkgroep historische dans. Een misschien vreemde combinatie: dansen en eten maar het dansen als losstaand element is vrij recent. Het was zeker gebruikelijk dat banketten opgeluisterd werden door dansers, zangers, musici, jongleurs, enzovoort... en in deze optiek proberen wij dus bij elk optreden een sfeerbeeld te geven. (Zonder koken maar wel over de tafel-etiquette en de omgangsvormen.)

D'Oude Kapel is een centrum dat zich vooral bezig houdt met minder bekende dansvormen waaronder dus de historische dans. Er worden regelmatig cursussen en dansweekends georganiseerd. U kunt een lezing aanvragen die in uw school of vereniging kan gebracht worden met deelname van het publiek.

Jetty Roels en Lieven Baert zijn de leiders van de historische dansgroep 'Chierlycke danserye'. Contactpersoon is ondergetekende.

Francine Nuytens

Arisdonk 13

9950 Waarschoot - België

tel. 091-775345 (na 18.00 uur).

De bloemlezing is te bestellen door het overmaken van: voor Nederland f 11,- op AMRO-bank rek.nr. 45.78.16.805 t.n.v. H. Roels te Gent/België; voor België 195 BF op rek.nr. 441-4589481-74 t.n.v. H. Roels, De Coninck Nekkersberglaan 588, 9000 Gent.

Het Kleine Huis Kookboek

Het ligt niet voor de hand om naar historische kookboeken te zoeken bij de jeugdafdeling van een boekwinkel of bibliotheek. Toch is er een kinderboek te koop of te leen dat naast historisch verantwoorde recepten ook veel achtergrondinformatie biedt over voedsel en voedingsgewoontes rond 1870 van Amerikaanse pioniers.

Het kleine huis kookboek. Recepten uit de tijd van Laura Ingalls Wilder, samengesteld door Barbara Walker, bevat recepten en opmerkingen over voedsel uit de serie 'Kleine Huis' boeken, die in de jaren dertig verscheen en nog steeds wordt gelezen en herdrukt.

Hoewel Laura Ingalls Wilder haar jeugd als pionierskind en de eerste jaren van haar bestaan als pioniersvrouw beschrijft overtrokken met de warme tint en voorzien van de wazige trekken van oude foto's, waardoor zoveel scherp kan wegvallen en zij vertelt vanuit het perspectief van een kind, dat van erg veel problemen niet op de hoogte moet zijn geweest, zijn haar boeken nog zeer de moeite waard. In het huisje in het bos, op de prairie aan de rivier, aan het zilvermeer en nog op allerlei andere plaatsen is door dat roze waas heel veel te lezen over het bestaan van de pioniers, die soms jaren moesten trekken voor zij de plaats gevonden hadden waar zij zich blijvend konden vestigen. Veel marge hadden ze vaak niet. Het was erop of eronder. Ook de familie Ingalls is tijdens een erg streng uitgevallen winter bijna de hongerdood gestorven.

Voedsel was een dagelijks probleem. Men moest veel meenemen en zich verder aan-

passen aan wat plaatselijk te krijgen was, of in de wildernis te verzamelen, en er verder op hopen dat de eerste oogst niet zou mislukken. In de boeken neemt voedsel dan ook een ruime plaats in.

Barbara Walker heeft deze fragmenten eruit gehaald, licht ze toe in relatie tot wat verder bekend is over beschikbaarheid van voedsel in deze jaren en heeft alle recepten uitgeprobeerd en van duidelijke omschrijvingen voorzien.

Wanneer leerlingen willen lezen over eten in de negentiende eeuw in de VS of zelf iets willen bereiden kunnen zij met dit boek goed uit de voeten. En wanneer u het in uw les behalve over spoorlijnen, cowboys en Indianen wilt hebben over de Amerikaanse pioniersvrouw en de problemen waar zij mee te maken had kan ik dit boek van harte aanbevelen.

Tineke Bogaerts

Barbara M. Walker, Het Kleine Huis Kookboek. Recepten uit de tijd van Laura Ingalls Wilder is uitgegeven door Ploegsma, Amsterdam 1980, en kost ca. f 20,-.

Dr. Krakenstein

Enige tijd geleden gebruikte ik een aflevering van de VPRO-serie 'Dr. Krakenstein' in mijn geschiedenisles 2 Vwo. Dit in het kader van een lessenserie over veranderingen in de wetenschap van Galilei t/m de 20ste eeuw. (Basismateriaal vond ik in diverse hoofdstukken van *Sprekend Verleden*, deel 2.) 'Dr. Krakenstein' bleek hierbij bijzonder bruikbaar.

De serie is primair bedoeld om enige biologisch/medische kennis over te brengen op

kleio

nummer 4/88
pagina's 24 en 25

een jeugdig kijkerspubliek. De Frankenstein-achtige omgeving dient ertoe een geleerde in beeld te brengen die voortdurend worstelt met allerlei biologische problemen.

De werkplaats van de geleerde, Dr. Krakenstein, is gesitueerd in de kelder van een modern ziekenhuis zodat veelvuldig de primitieve geneeskunde van Krakenstein vergeleken wordt met de hedendaagse medische wetenschap, althans enkele aspecten daarvan.

De serie is allereerst bruikbaar op het niveau van de waarneming van de gereconstrueerde (en deels fictieve) historische werkelijkheid. Ik heb mijn leerlingen eerst een aantal waarnemingsopdrachten laten uitvoeren met de bedoeling Dr. Krakenstein te plaatsen in de tijd. *Sprekend Verleden* diende daarbij voor de broodnodige datering van instrumenten en uitvindingen. Daarna moesten de leerlingen ook proberen te bepalen wat er, al dan niet opzettelijk, door de programma-makers was weggelaten en wat de bedoeling daarvan zou kunnen zijn.

Wat wilden de programma-makers blijkbaar en wat hebben ze gedaan om hun doel te bereiken? Waar eindigt de historische reconstructie en begint de subjectieve mening of de fictie?

De antwoorden op dit soort vragen zijn

door de leerlingen te vinden (mits in eenvoudige vorm gesteld) omdat de serie hele duidelijke contrasten en overgangen bevat, zowel in het verhaal als in de scènes en decors. Het niveau van de gesproken taal en de beeldtaal is op kinderen van deze leeftijd afgesteld. Heel prettig daarbij is dat de serie niet nadrukkelijk educatief is. De opzet is niet als die van een documentaire. Leerlingen ervaren het kijken naar Dr. Krakenstein dan ook in eerste instantie als een prettige manier om met geschiedenis bezig te zijn.

In tweede instantie wordt het leveren van kritiek op bijvoorbeeld de historische reconstructie voor de leerlingen vereenvoudigd door het niet-documentaire karakter van de serie. Kritisch kijken naar iets dat de pretentie heeft van objectiviteit is heel moeilijk, zo niet onmogelijk, voor leerlingen van de tweede klas. Bij deze serie zijn

sommige elementen zo evident onmogelijk dat leerlingen snel op weg geholpen kunnen worden bij het leveren van kritiek. Eenmaal bezig krijgen ze langzaam zelfvertrouwen en zoeken vaak opvallend hardnekkig en nauwkeurig door naar mogelijke punten van kritiek op inhoud en vorm van de serie.

Ik heb de veranderingen in de wetenschap vrij uitvoerig als zelfstandig, diachronisch thema behandeld in een serie lessen. Ik gebruikte Dr. Krakenstein als aanvulling bij het schoolboek en bij krante-artikelen over het thema. Een succesvol gebruik van 'Dr. Krakenstein' is echter ook mogelijk als bezigheid voor 1 of 2 lessen. Naar believen kan meer schriftelijk of mondeling gewerkt worden.

Nol van Beurden (docent aan het St. Nicolaaslyceum te Amsterdam)

Priokstraat 7

3531 XM Utrecht.

(De VPRO is van plan 'Dr. Krakenstein' opnieuw uit te zenden; ook is het mogelijk dat Sky of Super Channel ermee komen, maar u kunt misschien ook mijn band lenen en ook de vragen en opdrachten gebruiken die ik voor mijn leerlingen maakte.)

Boek van de Maand

Bernard Bouwman bespreekt:

Pim den Boer, *Geschiedenis als beroep. De professionalisering van de Geschiedbeoefening in Frankrijk (1818-1914)*. SUN, Nijmegen 1987, 640 blz., prijs f 68,50.

De belangrijkste gebeurtenis na de Tweede Wereldoorlog op historisch gebied is ongetwijfeld het enorme succes van de Franse school der Annales geweest. De namen van auteurs als Bloch, Febvre, Braudel en Le Roy Ladurie liggen tegenwoordig iedere zichzelf respecterende historicus op de lippen bestorven. Het succes van de school is echter geenszins tot vakbroeders beperkt gebleven: de Nederlandse vertaling van *Montaillou* van Le Roy Ladurie was zo'n succes dat het boek maandenlang in de catalogus van de ECI heeft mogen prijken! Vergeleken met de schrale resultaten van de Nederlandse geschiedschrijving van de

zelfde periode dringt zich dan ook onmiddellijk een vraag op: hoe is dit Franse 'wonder' te verklaren?

Deze vraag staat centraal in het proefschrift van Pim den Boer, *'Geschiedenis als beroep. De professionalisering van de geschiedbeoefening in Frankrijk (1818-1914)'*. Natuurlijk formuleert Den Boer het zelf in zijn inleiding voorzichtiger. Het gaat hem erom een *'institutionele analyse te geven van de geschiedbeoefening in Frankrijk in de loop van de 19e en het begin van de 20e eeuw'*, met als door het 'hart' ingegeven bijbedoeling 'een herwaardering' van

deze vaak ondergewaardeerde periode te verschaffen. Maar de achterflap van het boek windt er geen doekjes om: *'Het eclatante succes van de zogenaamde Annales-school was slechts mogelijk doordat al voor de Eerste Wereldoorlog aan de Franse universiteiten een soliede basis van historische wetenschapsbeoefening was gelegd'*.

De boodschap is duidelijk: wie de Annales wil begrijpen, zal het werk van haar minder illustere voorgangers aan een grondige analyse moeten onderwerpen.

Op dit punt nu wordt Den Boer (en de lezer met hem) geconfronteerd met een paradox. Immers, de Annales-historici zelf erkennen deze verwantschap niet, en zien hun eigen bestaan als de geboorte van Aphrodite uit het hoofd van Zeus: een *'creatio ex nihilo'*, zonder aantoonbare antecedenten. Wil Den Boer zijn stelling dus waarmaken, dan zal hij moeten bewijzen dat de Annales-historici *'huns ondanks'* diep in het krijt staan bij hun voorgangers.

Welnu, het kan niet anders worden gezegd dan dat Den Boer zijn taak uiterst consciëntieus heeft opgevat, en terecht is hem daarvoor lof toegezwaaid: het is een verademing

om een goed gedocumenteerd proefschrift te lezen, waarvan de auteur niet heeft geschroomd om (naar we mogen aannemen) zeer stoffige archieven in te duiken. Is Den Boer echter succesvol geweest?

Alvorens deze vraag te beantwoorden, is het misschien van belang om Den Boers beoogt in hoofdlijnen samen te vatten. Wat gebeurde er precies in Frankrijk in de negentiende eeuw met de geschiedwetenschap? En waarom is dit zo belangrijk om de Annales te begrijpen?

Den Boers antwoord op deze vragen is duidelijk: de Franse geschiedwetenschap heeft zich in deze periode gemoderniseerd door zich een professioneel karakter aan te meten. Geschiedenis werd een 'beroep', waarvoor men opgeleid diende te worden juist als voor andere beroepen, en dat zijn eigen 'appellation contrôlée' begon te hebben (om de terminologie van Den Boer aan te houden).

Den Boer tracht deze professionalisering op zes deelgebieden aan te tonen.

Opkomst van moderne genres

In het eerste deel van zijn boek onderzoekt hij de produktie van boeken in Frankrijk gedurende deze periode en stelt hij zich de vraag in hoeverre de geschiedenis aan terrein won. Op het eerste gezicht lijken deze 'bibliometrische exercities' weinig bewijsmateriaal voor zijn professionaliseringsthese op te leveren. Immers, het aandeel van professionele historici in de produktie van geschiedkundige werken veranderde nauwelijks gedurende deze periode, terwijl men op grond van de professionaliseringsthese toch een toename zou hebben kunnen verwachten. Sterker nog: het aandeel van de clerus – de traditionele producent bij uitstek – nam zelfs toe! Toch was er in deze periode wel degelijk van modernisering sprake. Zo verloren traditionele genres als 'oude' geschiedenis en 'kerkgeschiedenis' aan kracht, terwijl 'moderne' genres als Franse geschiedenis en 'locale' geschiedenis juist aan invloed wonnen. Het belangrijkste verschijnsel was misschien wel dat een van de voornaamste traditionele producenten bij uitstek (de adel) vrijwel geheel van het toneel verdween.

Vanuit het oogpunt van de professionalisering is het tweede hoofdstuk echter zeker overtuigender. Den Boer onderzoekt in dit hoofdstuk het 'budget' van de geschiedenis. Hij toont aan dat in de negentiende eeuw de verschillende Franse regimes zich meer en meer voor de geschiedwetenschap begonnen te interesseren. Helaas gebeurde dat zelden om uit te vinden 'wie es eigentlich gewesen'. Meestal had men een politiek motief om historici te steunen. Zo

beschrijft Den Boer op vermakelijke wijze hoe de geschiedschrijving over Caesar's Gallië een plotselinge opbloei beleefde tijdens het Second Empire: Lodewijk Napoleon achtte zichzelf een moderne Caesar, en had er daarom wel wat geld voor over om de daden van zijn voorganger in een zonnetje te zetten! Na de val van het Second Empire was het al snel met deze opbloei gedaan: de Derde Republiek spendeerde haar geld liever aan studie van de Franse Revolutie! Het resultaat van al deze overheidsbemoeienis was overigens wel dat het aantal banen voor professionele historici sterk toenam. Den Boer stelt dat aan het begin van zijn onderzoeksperiode dit aantal slechts 75 was, een eeuw later was het opgelopen tot maar liefst duizend!

Modernisering van het geschiedonderwijs

De 'moderniseringsthese' komt ook goed uit de verf in het hoofdstuk over 'geschiedenis op school'. Na eerst beschreven te hebben, hoe van oudsher geschiedenis als een dienstmaagd van de rhetorica werd beschouwd, schetst Den Boer overtuigend de veranderingen die in de negentiende eeuw optraden. In 1818 werd het geschiedenisonderwijs aan speciale leraren opgedragen, en in de rest van de negentiende eeuw groeide het aantal geschiedenisleraren gestaag. Het aandeel van het vak in het totale lessenpakket op school nam eveneens aanmerkelijk toe. Ook de lesinhoud als zodanig veranderde. De Grieken en de Romeinen waren niet meer alleen zaligmakend, en voor het eerst werd contemporaine geschiedenis in het onderwijs geïntroduceerd. Het simpelweg uit het hoofd stampen werd meer en meer negatief beoordeeld, en het onderwijs kreeg een didactische boodschap. Hier is dus stellig van 'modernisering' sprake.

Dit wordt nog duidelijker in Den Boers hoofdstuk over de rol van de geschiedenis in het hoger onderwijs. Hij begint zijn beoogt met de opmerking dat de faculteiten in Frankrijk vergeleken met die van Duitsland tot diep in de negentiende eeuw een vegeterend bestaan leidden. Enkele oorzaken verklaren dit eche: het middelbare-school diploma had meer gewicht dan een universitair diploma, en wilde men verder opgeleid worden, dan diende dat aan de Ecole Normale Supérieure te gebeuren, en niet aan de faculteit. De faculteiten hadden te weinig autonomie, waren geenszins op onderzoek ingesteld en hadden slechts tot taak 'algemene kennis' te verspreiden en examens af te nemen.

Vanaf 1877, echter, werden de faculteiten 'gemoderniseerd': het aantal studenten nam toe, de diverse faculteiten bundelden zich tot universiteiten, en de wetenschappelijke staf groeide in een gestaag tempo.

Met de instelling van enkele nieuwe universitaire diploma's leidde dit ertoe dat de faculteit aan zelfvertrouwen won, en zich reëel met onderzoek ging bezighouden. Onmiddellijk gevolg van deze modernisering was, dat het wetenschappelijke peil van de Franse universiteiten snel steeg en volgens sommige observatoren zelfs met dat van het Duitse Mekka te vergelijken was.

Specialisatie in de wetenschap

Een zelfde modernisering constateert Den Boer in zijn analyse van twee 'generaties' professoren, het cortège van 1870 en dat van 1910. Den Boer constateert belangrijke verschillen tussen beide generaties. In de eerste plaats was het percentage 'krukken' in 1910 veel lager dan in 1870, duidelijk bewijs voor de stijgende kwaliteit van de Franse universiteiten. Opvallender is Den Boers conclusie dat de generatie van 1910 veel 'specialistischer' was dan die van 1870. De 'uomo universale' van vroeger moest duidelijk het veld ruimen voor een nieuwe stijl geleerde, die alles van een zeer gedetailleerd onderwerp wist en zich op dat gebied slechts een specialist noemde. Met het complexer worden van de universiteit deed ook een ander type geleerde zijn intrede: de 'patron', die wist hoe de universitaire wereld functioneerde en bij sleutelbeslissingen een grote invloed had.

Deze specialisatie wordt het duidelijkst in het laatste hoofdstuk, waarin hij drie soorten historische publikaties onderzoekt, proefschriften, tijdschriften en overzichtswerken. Overtuigend toont Den Boer aan dat het aantal historische proefschriften in de negentiende eeuw sterk is toegenomen. Aannemelijk is ook zijn conclusie dat de proefschriften omvangrijker en doorwrochter werden, en meer en meer een specifiek 'historische' invalshoek kregen. Duidelijk wordt ook dat de Franse geschiedwetenschap zo begon te bloeien dat een vaktijdschrift niet meer voldoende was, en een aantal specialistische tijdschriften werden opgericht. Eenzelfde specialisatie, tenslotte, constateert Den Boer in het overzichtswerk van Lavis: een auteur kon het werk in zijn eentje niet meer klaren, en ook hier werd een arbeidsverdeling toegepast.

Waardering

Na het boek zo samengevat te hebben, dringt zich opnieuw de vraag op: is de these van Den Boer overtuigend? Het lijkt me dat het antwoord op deze vraag afhangt van de manier waarop de probleemstelling van het boek wordt geformuleerd. Wanneer Den Boers bedoeling is geweest om inderdaad een institutionele analyse van de Fran-

se geschiedbeoefening in de negentiende eeuw te geven, dan is hij daarin zeker geslaagd. Zijn acribische arbeid heeft stellig geresulteerd in een goed overzicht van wat er in die periode in Frankrijk gebeurde. Wanneer de lezer echter — gestimuleerd door de achterflap van het boek — denkt de voorgeschiedenis van de Annales te begrijpen, dan komt hij bedrogen uit. Immers, tijdens de lectuur van het boek wordt het 'wonder' van de Annales nauwelijks inzichtelijker.

Laat ik proberen dit punt toe te lichten. Het lijkt me dat Den Boers redenering de volgende is geweest: momenteel bloeit de geschiedwetenschap in Frankrijk, in de negentiende eeuw was diezelfde geschiedwetenschap amateuristisch, het moment dat die geschiedwetenschap van 'amateuristisch' tot 'professioneel' werd is dus cruciaal om de huidige opbloei te begrijpen. Ergo: de Annales-school is zonder haar voorgangers onbegrijpelijk.

Deze redenering heeft op zich natuurlijk wel enige waarde, maar in laatste instantie is zij niet overtuigend. Misschien dat de professionalisering van de Franse geschiedwetenschap een noodzakelijke voorwaarde was voor de bloei der Annales, maar de opbloei als zodanig verklaart zij niet. Een aantal argumenten is hiervoor aan te voeren. Steeds weer herhaalt Den Boer de opmerking dat de professionalisering noodzakelijk was om het Duitse niveau van wetenschapsbeoefening te halen. Blijkbaar waren de Duitse universiteiten dus al in de negentiende eeuw gemoderniseerd. Maar wanneer dat zo was: hoe komt het dan dat de Annales-school in Frankrijk is opgekomen en niet in Duitsland?

Soms zelfs wordt de Annales-school na lectuur van het boek alleen nog maar onbegrijpelijker. Een van Den Boers voornaamste stellingen is dat de Franse geschiedwetenschap in de negentiende eeuw een 'epistemologische autonomie' verwierf. Maar de Annales-school wordt nu juist gekenmerkt door het feit dat historici bij andere wetenschappen te rade gaan om die epistemologische autonomie te doorbreken! In dit opzicht sluit de school dus meer aan bij de vroeg negentiende-eeuwse amateuristische 'touche à tout' historici dan bij hun professionele confrères!

Nu kan men natuurlijk hier tegenin brengen, dat dit nauwelijks gerechtvaardigde kritiek is op het boek. aangezien het niet meer pretendeert dan de geschiedschrijving in de negentiende eeuw te analyseren. Ten dele is dit natuurlijk juist, maar daar staan twee dingen tegenover. In de eerste plaats suggereert de achterflap van het boek duidelijk meer, zoals al werd aangegeven. Maar vooral belangrijk is dat Den Boers historische carrière altijd gekenmerkt is geweest door een bijzondere (en begrijpelijke) fasci-

natie voor de school der Annales, en het zou me niets verbazen als de uiteindelijke rationale van zijn onderneming in het achterhalen van het 'geheim' van de school zou zijn gelegen.

Toch is Den Boers studie op zich overtuigend. Want laat daar geen twijfel over bestaan: als een studie in historische methodologie verdient het boek de allerhoogste lof. Met pijnlijke nauwkeurigheid legt Den Boer bij elke tabel uit hoe hij tot zijn cijfers is gekomen en ook al zijn deze 'bibliometrische exercities' soms voor de gemiddelde lezer (gemakshalve neem ik mezelf maar als voorbeeld) erg vermoeiend, het zijn juweeltjes in termen van nauwkeurigheid en reflectie.

Hetzelfde kan helaas niet worden gezegd van de gebruikte stijl. Deze is zonder meer snobistisch en pretentius te noemen en maakt dat het lezen van het boek onnodig gecompliceerd wordt. Ik zou stellig willen adviseren om tenminste drie woordenboeken (Frans, Duits en Engels) bij de hand te houden, en Den Boers Nederlands is zo doorspekt met gallicismen dat de Dikke van Dale ook geen kwaad kan. Soms leidt dit snobisme tot komische resultaten. Zo vertaalt Den Boer het zeer imponerende 'faux nobles' met een toch wel erg doodgewoon 'nepadel'. Nogmaals: het is te betreuren dat een zo interessante tekst op zo'n manier ontoegankelijk wordt gemaakt.

Een gemengd oordeel heb ik over Den Boers excursies naar de borreltafel. Zo kan zijn stelling dat de psychoanalyse niets meer is dan de wetenschap van het eeuwige gelijk maar beter zo snel mogelijk worden vergeten. Interessant is daarentegen weer zijn opmerking dat in de twintigste eeuw de tradities zo snel veranderen, dat de mensen überhaupt nauwelijks meer weten wat een traditie is. Het lijkt me dat dat een van de voornaamste redenen is voor het publieke succes van historische werken: zelfs voor de 'gewone' man zijn tradities een probleem geworden, en bijgevolg dient zelfs het gewone publiek die tradities door historisch onderzoek te reconstrueren.

Dit alles zijn, overigens, slechts kanttekeningen bij een op zich erg goed proefschrift, dat de lof verdient die het in de pers heeft gekregen. Jaren geleden schreef Den Boer een artikel over het Franse 'wonder' en de Nederlandse achterstand. Zijn proefschrift bewijst dat hij zelf die achterstand al aardig heeft ingelopen.

RECENSIES

IN 'T KORT is een rubriek waarin maandelijks de uitgaven die bij de redactie zijn ontvangen, worden aangekondigd. Een selectie uit deze boeken wordt later besproken in 'Recensies'.

De nieuwe Staatsdrukkerij/uitgeverij, SDU, bracht de afgelopen tijd verschillende historische boeken onder de aandacht. Enkele daarvan zijn al van oudere datum, zoals het gidsje van A. Stamatiou *Oudheid op reis* (f 11,20), de *Rijmbijbel van Jacob van Maerlant*, verklaard door R.E.O. Ekkart (f 19,70) en twee monumentenboeken: *Een huis voor het woord* over het protestantse kerkinterieur in ons land tot 1900 van C.A. van Swigchem e.a. (f 49,85) en *Monumenten in Den Haag* van de hand van Evelyn de Regt (f 38,85).

Meer recent is de uitgave van *Steden en hun verleden* van redacteur Maurits van Rooijen, het cursusboek dat deel uitmaakt van de gelijknamige Teleac-serie. Aan de hand van verschillende Vlaamse en Hollandse steden wordt de ontwikkeling geschetst van de stedelijke samenleving in de Nederlanden tot de 19e eeuw (f 59,50). Marga van den Brink verzorgde de redactie van het bij de cursus behorende gidsje *Wandelen door twaalf steden*, dat f 19,50 kost. Boek en gids samen kosten f 75,— (SDU, Den Haag).

In de serie 'Symposion' verscheen bij uitgeverij Samsom *Over het schone en de kunst van de mens*. C. Schavemakers en H. Willemsen vormen de redactie van deze bundel met teksten van grote denkers uit voorbije eeuwen (f 38,50).

Bij SUN in Nijmegen kwam onlangs *Vrouwenlevens 1500-1850* uit. Een zevental opstellen in de serie 'Jaarboek voor vrouwen geschiedenis'. De redactie van dit Jaarboek 8 was in handen van Ulla Jansz. Prijs f 25,50.

Ernst en ironie is de titel van nummer honderd van het Gronings historisch tijdschrift *Groniek*. In deze bundel wordt de relatie tussen ironie, geschiedenis, politiek en kunst aan de orde gesteld. (Stichting Groniek f 19,75).

Wetenschap, taal, handel en cultuur staan centraal in het boekje *Nederland en de Arabische wereld*. Hoe er door reizigers uit de Nederlanden tegen dit deel van de wereld werd aangekeken valt in vijf verschillende artikelen te lezen. N. van Dam verzorgde de redactie. (De Tijdstroom f 26,—). Over de belevenissen van een 18e eeuwse Nederlandse gevangene in Marokko gaat *Een Westfriese zeeman als slaaf in Barbarije*. De originele tekst van de gevangene Jan Dekker wordt voorafgegaan door een uitgebreide inleiding van Piet Boon. (Pirola uitgeverij, Schoorl f 29,80). De vijftiende eeuwse Leo Africanus speelt de hoofdrol in de gereconstrueerde autobiografie van de Libanese journalist Amin Maalouf. In *Galeislaaf, geleerde, wereldreiziger in de Renaissance* worden zijn ervaringen uitvoerig beschreven. Eerst als afgezant door de Arabische wereld en later als lid van het pauselijk hof van Leo X. De Haan is de uitgever. De prijs bedraagt f 39,90. Het originele verslag van één van zijn reizen naar Azië staat centraal in *Johan Nieuwhofs beelden van een Chinareis (1655-1657)*. Aan de hand van tekeningen vertelt deze 17e eeuwse auteur over het land en haar bewoners. Leonard Blussé en R. Falkenburg verzorgden de inleiding en bewerkten het manuscript. (VOC-publicaties Middelburg f 30,—).

Raymond Jean schreef *De duistere bron*, een roman over de verschrikkingen van de Inquisitie in het zuiden van Frankrijk aan het begin van de zeventiende eeuw. Dit verhaal over liefde en hekserij is uitgegeven bij de SUN en kost f 29,50.

Ook in de briefwisseling die Belle van Zuylen onderhield met Constant d'Hermences staat de liefde centraal. Over de relatie die zij op 19-jarige leeftijd begon valt te lezen in *Ik heb geen talent voor ondergeschiktheid*. Van Oorschot is de uitgever. Prijs: f 55,— (paperback), f 79,— (gebonden editie).

Hoe de arbeiders van een christelijke vakbond in Luik de afgelopen honderd jaar verging komt naar voren in een verzameling interviews die zijn uitgegeven bij Stichting Publikaties SOF in Nijmegen onder de titel *Seraing, herinneringen van arbeiders 1886-1986*. Prijs f 24,80.

De man die had moeten blijven leven gaat over Gerrit Jan van der Veen. Hij was beeldhouwer en speelde een belangrijke rol in het verzet tijdens de Tweede Wereldoorlog. Over zijn leven gaat dit boekje van Anita van Ommeren en Ageeth Scherphuis. (Sijthoff f 23,90).

In *Een geschiedenis van Rusland. Van Rurik tot Brezjnev* schetst J.W. Bezemer de historische achtergronden van deze supermacht. Vanaf de 9e eeuw tot het aantreden van Gorbatsjov beschrijft hij vooral de politieke geschiedenis en de wording van het Russische rijk. Het boek verscheen bij Van Oor-

kleio

schot en kost f 65,- (paperback), f 85,- (gebonden). Over het buurland Polen gaat de autobiografie van Lech Walesa *De weg van de hoop*. Hierin zijn vooral de stakingen van 1970 en 1976 en het oprichten van Solidariteit die een belangrijke plaats innemen. (Het Spectrum f 34,90). Na het succesvolle *Vele ideeën over Frankrijk* verscheen nu een herdruk van een eerdere monografie van H.L. Wesseling onder de titel *Soldaat en krijger*. Hierin onderzoekt hij hoe er in het Frankrijk van kort vóór de Eerste Wereldoorlog over het verschijnsel oorlog werd gedacht. (Bert Bakker f 34,90).

Ter gelegenheid van 50 jaar ministerie van Algemene Zaken verscheen de bundel *Voor de eenheid van beleid*. Deze beschouwingen over het realiseren van eenheid van het regeringsbeleid op tal van terreinen werden samengesteld door de WRR. (SDU, Den Haag f 79,50).

Tenslotte kwam bij het Instituut Clingendael *Taakspecialisatie* uit. Dit boekje, onder redactie van J.G. Siccama, doet suggesties voor het verschuiven van taken binnen de krijgsmacht van vandaag. Prijs: f 18,-.

Kees Torremans

SCHOOL EN DIDACTIEK

JSW, nov. 1987. Uitgeverij Zwijzen, Tilburg.

Het tijdschrift *JSW (Jeugd in School en Wereld)* heeft een bijzonder geslaagd thema-nummer uitgebracht onder de titel: 'Wat te doen in het seizoen', met een keur aan suggesties om in de basisschool bezig te zijn met oriëntatie in tijd en ruimte.

Het nummer opent met een artikel van Joop den Otter over het ontwikkelen van tijdsbesef als voorwaarde voor historisch besef. De auteur beschouwt de visies uit de leerpsychologie hierop en geeft de verschillende stadia in de ontwikkeling van het tijdsbesef. (Een concrete uitwerking van zijn ideeën is te vinden in de nieuwe basisschoolmethode *'Bij de tijd'*, waarvan hij een van de auteurs is.)

Het nummer is verdeeld in vier blokken (= seizoenen) met elk een eigen thema. Voor de wintermaanden staat het thema 'vieren' centraal: er worden suggesties gegeven om feesten en verjaardagen met kinderen te vieren. Het voorjaar staat in het teken van 'verandering', met onder andere suggesties hoe je met kleuters rond dit thema kunt werken, van Helma Brouwers. In de zomer is het thema 'erop uit': tips voor buitenactiviteiten met kinderen en een artikel van J.R. ten Arve, dat ideeën en suggesties bevat om kinderen vanaf groep 2 het begrip 'plattegrond' te laten ervaren. Het jaar ein-

digt met het thema 'ritme' met onder meer een artikel over biologisch en dagelijks tijdsbesef van J. den Otter en een artikel over het gebruik van een bijzondere kalender, van T. van Rijzewijk.

Kortom, een nummer dat zeer de moeite waard is, speciaal voor geschiedenis docenten op de PABO, voor hun studenten én voor leerkrachten in het basisonderwijs.

Het novembernummer 1987 is te bestellen à f 8,75 bij:

JSW, Uitgeverij Zwijzen, Antwoordnummer 148, 5000 VB Tilburg. Tel. 013-353635.

Harriët Mulkens-Harmeyer

T. Toranska, *Alle middelen waren geoorloofd. Poolse stalinisten verbreken het zwijgen*. Sijthoff, Amsterdam 1987, 362 blz.

Na 1945 kwamen de verschillende oost-europese landen elk op hun eigen manier onder communistische leiding. In Polen was vanaf het begin de aanwezigheid van de Sovjet-Unie de beslissende factor.

Als tegenwicht tegen de Londense regering in ballingschap was door de Sovjet-Unie het in 1944 in Lublin gevormde Comité der Nationale Bevrijding naar voren geschoven dat geen problemen maakte over de door Stalin gewenste grensverschuiving naar het westen. De conferentie van Jalta kwam vervolgens tot de afspraak dat de uit het comité gevormde 'provisorische regering' slechts zou kunnen worden gewijzigd, maar niet — na algemene verkiezingen — vervangen. Daarmee was de Londense regering in feite buitenspel gezet. Zo kwam dan in de zomer van 1945 een 'regering van nationale eenheid' tot stand die door de communisten gedomineerd werd. Met politieterror werd in de daarop volgende jaren afgerekend met de verzetsstrijders uit de oorlog, de leden van de omvangrijke, op Londen georiënteerde Armia Krajowa, de oppositie van de katholieke kerk en van de voormalige politieke leiders en hun partijen. Binnen de communistische partij kwamen tenslotte nog in 1948 de 'nationale' communistische leiders aan de beurt zoals de eerste partijsecretaris Gomulka. Daarmee was de Poolse leiding volslagen onderhorig aan Moskou geworden. Eind 1949 werd de Sovjet-maarschalk Rokossovski benoemd tot minister van defensie en maarschalk van Polen. De communistische partij was een bolwerk van stalinistische zetbazen geworden. Bierut, Ochab, Minc, Berman, hun reputatie als grondleggers van de naoorlogse Poolse staat is niet benijdenswaardig. Na 1956 werden ze stuk voor stuk uitgerangeerd, ter verantwoording geroepen werden ze niet.

Wat bewoog deze mensen, waren het landverraders, opportunisten, trouwe communisten die oprecht probeerden in een moeilijke situatie er het beste van te maken? In

1985 verscheen illegaal in Polen het boek 'Zij', een reeks interviews die een jong journalist in 1981 was gaan maken met een aantal van de nog levende kopstukken uit die tijd. De titel van de vertaling 'Alle middelen waren geoorloofd' is voor buitenlanders veelzeggender dan het invectief 'Zij' — voor Poolse lezers: 'die van de partij'.

Dat het boek opschudding veroorzaakte hoeft niet te verbazen: het portret dat de geïnterviewden van zichzelf schetsen is op zichzelf al onthutsend, nog treffender is het onvermogen van de meesten van deze bejaarden om afstand te nemen van hun verleden. Onder hen bevindt zich in dat opzicht eigenlijk maar een echte uitzondering: de voormalige onderminister van landbouw en hoofdredacteur van het nationale persagentschap Staszewski. Aan de andere kant van de schaal ontmoeten we de weduwe van Minc, de incarnatie van Orwells gezegde dat sommige varkens nu eenmaal meer gelijk zijn dan andere. Prettig vertelt ze over haar naai-ster, de bioscoop aan huis, de gezonde lucht van het buitenhuis, de vaste bewaker en meer van zulk soort zaken...

Het is verleidelijk om uitgebreid te citeren, zoals over het dansje dat Berman in 1948 met Molotov maakte na een smakelijk diner met berenbout terwijl Stalin vanachter de grammofoon stil toekeek en zich amuseerde. Toranska's directe stijl van vragen is vaak even verbazingwekkend als de antwoorden: 'Op een keer... heb ik met Molotov gedanst... Met mevrouw Molotov zeker? Nee, mevrouw Molotov was er niet, die zat in een kamp. ... U danste de vrouw? Ja, Molotov leidde, dat zou ik niet hebben gekund. Hij danste trouwens helemaal niet slecht. Ik probeerde zijn passen te volgen. ...'

Niet alle gesprekken zijn zo koddig en triest. Het boek vormt een belangrijk document over 'leiders', het is een waarschuwing tegen blinde onderwerping aan een ideaal, tegen 'het doel heiligt de middelen', het is een voorbeeld van geëngageerde geschiedbeoefening, niet van het academische soort, maar daarom niet minder van belang of legitiem. Door de leesbare en toegankelijke vorm is het ook voor een leerlingenbibliotheek zeer geschikt. Leest u het, wanneer u zich interesseert in de geschiedenis van het naoorlogse Polen, in elk geval zelf. C. Bogaerts

WERELDOORLOG II

Ulrike Puvogel, *Gedenkstätten für die Opfer des Nationalsozialismus*. Bonn 1987, serie *Schriftenreihe der Bundeszentrale für politische Bildung* nr. 245, 831 blz.

Dit dikke boek biedt een geografisch geordend overzicht van monumenten, gedenksteden en straatnamen, die in de Bondsrepubliek Duitsland de herinnering aan de slachtoffers van het nationaal-socialisme leven-

dig houden.

De monumenten worden beschreven. Ook de teksten, die op de monumenten voorkomen, zijn weergegeven. Verder zijn er literatuuropgaven en wordt er gewezen op de mogelijkheden om monumenten te bezoeken (in verschillende gevallen ook in de vorm van schoolexcursies, die aangevraagd kunnen worden). Per deelstaat is een fotoserie opgenomen.

Als bijlage bevat het boek een artikel van Peter Sonnet over de monumenten in de DDR: 'Gedenkstätten für Opfer des Nationalsozialismus in der DDR'.

Het boek is voorzien van uitgebreide registers en er is los aan toegevoegd een overzichtskaart van Duitsland, waarop alle in de tekst vermelde plaatsnamen terug te vinden zijn.

Cees van der Kooij

N.K.C.A. in 't Veld, *De SS en Nederland*. Sijthoff, Amsterdam 1987, 438 blz., prijs f 45,—.

Wie de oorspronkelijke uitgave van In 't Velds proefschrift in twee banden (1700 bladzijden) uit 1976 niet aangeschaft heeft, omdat die te duur was, te veelomvattend of uitverkocht, zal deze publikatie met vreugde begroeten. Het is een (ongewijzigde) herdruk van het eerste gedeelte, de Inleiding, ditmaal uitzonderlijk uitgegeven als paperback tegen een dienovereenkomstig lagere prijs.

Ook zonder het documentendeel (meer dan 1000 pagina's) is deze heruitgave alleszins de moeite waard. Want wat oorspronkelijk heel bescheiden 'Inleiding' heette, biedt de lezer een uitgebreid, inmiddels veelgeprezen, analytisch overzicht van de ontwikkelingen van het veelvormige SS-complex in Nederland en Duitsland, bepaalt de plaats van de diverse SS-onderdelen in de nauw met elkaar verweven partij- en staatsinstellingen en geeft een indringende beschrijving van de zeer uiteenlopende toetredingsmotieven en van de leidende personen (onder andere Himmler, Rauter, Feldmeijer, Seyffardt).

De sporen van het documentengedeelte zijn uiteraard niet uit de herdrukte Inleiding verwijderd. Het korte eerste hoofdstuk is juist aan de geraadpleegde bronnen gewijd en op vrijwel elke pagina treft de lezer verwijzingen aan naar documenten die de desbetreffende passage ondersteunen. Jammer is alleen dat in deze opzet niet ook de registers van zaken en personen en het overzicht van bronnen en literatuur (achterin het oorspronkelijke deel II) herdrukt zijn voorzover ze die Inleiding betreffen.

Met name voor docenten geschiedenis lijkt me dit werk nog steeds bijzonder waardevol. Ook al behandelt het slechts een klein onderdeel van de leerstof, het gaat hier om een extreem en belangrijk onderwerp, dat

terecht steeds weer de aandacht trekt. Wie echt meer wil weten van 'de SS en Nederland' dan De Jong er — op grond van In 't Velds studie — over schreef, kan zelf weer het originele standaardwerk over dit onderwerp in handen krijgen.

H.J.C. Termeer

Harmjan Dam, *De NSB en de Kerken*. De opstelling van de Nationaal Socialistische Beweging in Nederland ten opzichte van het christendom en met name de Gereformeerde Kerken 1931–1940. Kok, Kampen 1986, 187 blz., f 34,50.

Zoals zo vaak is de ondertitel van dit boek veel duidelijker en genuanceerder dan de meer pakkende hoofdtitel. Het is een predikantenboek over predikanten geworden. Eerst wordt de ideologie van de NSB en de christelijke geloofsleer vergeleken. Een analyse van de relatie NSB–Kuiper–Groen van Prinsterer volgt. Op bladzijde 87 wordt het eerst recht interessant; tevoren is er nogal veel gesteund op de bekende literatuur. Nu komen de personen aan de orde. Behalve Mussert en Geelkerken worden er een 6 à 7 predikanten behandeld. Niet duidelijk is waarom de keuze op deze mannen is gevallen, terwijl theologen als Reeser (bekend uit Kooy) en de beruchte Hugo Vischer niet of nauwelijks worden behandeld. Wat wordt er echter door de wel behandelde NSB-dominees voor baarljke nonsens verkocht. Er zouden, om een voorbeeld te noemen, in het Evangelie twee lijnen zijn te onderscheiden: de universeel a-nationale en de nationale volkse. Dit wordt dan uitgewerkt met uitgebreide bijbelcitaten. De man die deze verhandeling schreef, Dr. W.Th. Boissevin, stond in de jaren dertig notabene op de nominatie van een kerkelijk hoogleraarschap in Leiden.

Om hoeveel NSB-predikanten het precies ging wordt niet duidelijk. Ook het aantal gereformeerden, die lid waren van de NSB is niet achterhaald. Er valt een getal van 2000, maar, om met J.B. Charles te spreken, er waren er niet veel die fout gingen, maar die fout gingen, gingen zéér fout.

Het boek is vooral interessant omdat duidelijk wordt aangetoond, dat het nastreven van een 'christelijk karakter' bij de NSB vooral ingegeven lijkt door opportunisme. Toen het niet lukte de kerken voor zich te winnen, werd na 1937 de functie en de invloed van de Raad voor Kerkelijke Aangelegenheden, door Mussert persoonlijk geïnstalleerd, steeds geringer.

De studie van Dam maakt ook zeer duidelijk dat de confessionele zuilen met name via de rooms-katholieke en gereformeerde Kerken hun aanhang bleven vasthouden. De 'foute' dominees met hun bezwaren tegen de confessionele partij-politiek, die de kerkelijke verdeeldheid zou bevorderen en

handhaven, hadden weinig succes. Of het nu aanhangers van Hoedemaker waren, overtuigde anti-communisten of anderzijds, het lukte niet.

Er valt nog veel interessants te melden, maar dan moet men het boek maar lezen. Voor de intelligente leerling is er dan veel stof te vinden voor een goede scriptie. Voor de leeraar zullen er wel enkele zaken te verwerken zijn in de les, maar veel van het behandelde is te gedetailleerd en soms te diepgravend om het allemaal te gebruiken.

S.Y.A. Vellenga

Joop Hulsbus, *En de zon werd rood. De ondergang van Nederlands-Indië en de hel van de Birma spoorweg 1941-1945*. Hollandia, Baarn 1986, met foto's en kaarten, 284 blz.

Onze kennis van wat zich tijdens de Tweede Wereldoorlog in Zuidoost-Azië heeft afgespeeld, is de laatste jaren onmiskenbaar toegenomen. Niveau en reikwijdte van talrijke wetenschappelijke studies hebben het verschijnen mogelijk gemaakt van het samenvattende werk van L. de Jong, dat de geschiedenis van de grote oorlog in dit deel van de wereld behandelt. Maar omdat de geschiedenis van oorlogen voor de moderne lezer ook het verhaal is van ervaringen en lotgevallen van gewone stervelingen, richt de belangstelling zich in toenemende mate op wat de tijdgenoten als medespelers of passief als slachtoffers hebben opgetekend. Dagboeken zijn in dit geval van betekenis, maar ook de later opgeschreven herinneringen.

Wie in geschiedschrijving van dit type geïnteresseerd is weet dat nogal wat veteranen hun ervaringen reeds op papier hebben gezet. Waarom dan toch aandacht gevraagd voor het werk van Hulsbus? Deze auteur is er, volgens mij, in geslaagd een levensverhaal te schrijven dat exemplarisch genoemd mag worden voor een generatie die bij het uitbreken van de oorlog volwassen werd en vervolgens als krijgsgevangene lange tijd onder de Japanners geleden heeft. En, in het weergeven van het onvoorstelbare lijden tijdens de Wereldoorlog in Azië zit de betekenis van Hulsbus' boek. Daarnaast wint het aan zeggingskracht doordat het levensverhaal afgewisseld wordt met stukken compact beschreven berichtgeving over het verloop van de Japanse oorlogsvoering en het geallieerde tegenoffensief. Van deze aanpak gaat een objectiverend effect uit, met als bijkomend voordeel dat de lezer daardoor waarschijnlijk minder snel zal bezwijken onder de last van Hulsbus' gruwelijke ervaringen.

Als jongeman leidde Joop Hulsbus, zoon van Nederlandse ouders die bezig waren in Indië een bestaan op te bouwen, het voor de Europese bevolkingsgroep kenmerkende leven

van lager en voortgezet onderwijs, van padvinderij en uitstapjes in de natuur, met vrienden en vriendinnetjes. Dit leven wordt midden in het jaar 1941 plotseling verstoord door een oproep voor militaire dienst. Hulsbus krijgt zijn opleiding bij de Marine en wordt ingekwartierd op Hr. Ms. Soerabaja. Kort na het uitbreken van de oorlog gaat dit schip bij een bombardement verloren. Vervolgens wordt hij ingezet bij de verdediging van de marinebasis Soerabaja, die echter al spoedig in Japanse handen valt. Korte tijd later wordt hij krijgsgevangen gemaakt, het begin van een dertig maanden durende nachtmerrie.

Onder afschuwelijke omstandigheden per schip naar het Aziatische continent overgebracht, worden de krijgsgevangenen te werk gesteld bij de aanleg van de beruchte Birma spoorlijn, die voor de Japanse oorlogsvoering van betekenis moest worden als verbinding tussen Bangkok in Thailand en Rangoon in Birma. Hulsbus vermeldt dat zestigduizend krijgsgevangenen en een kwart miljoen burger-dwangarbeiders, zonder gebruik van machines, een tracé van ruim 400 km. moesten aanleggen, waarvan 300 km. door ondoordringbaar oerwoud. Dit gegeven alleen al doet vermoeden dat de tewerkstelling veel slachtoffers zou maken, maar de beschrijving die Hulsbus geeft gaat elke voorstelling te boven. Het is een doorlopend verhaal van ontberingen, uitputting en ziekte en van het meedogenloos optreden der bewakers. Dat alles wordt nog verergerd door de geallieerde luchtbombardementen die slachtingen aanrichtten onder de gevangenen. Het blijft tot het einde toe een uiterst hachelijk bestaan. Na de capitulatie breekt het verhaal plotseling af, het lijkt alsof het belangrijkste van het leven wel gezegd is.

Als epiloog is nog een kort verslag opgenomen van het bezoek dat de auteur vele jaren later aan de plaats van het onheil heeft gebracht. Daarmee lijkt de kring gesloten. Het op schrift stellen van zijn lotgevallen vormt de uiteindelijke afronding.

Het boek van Hulsbus is zeker geen aangepaste lectuur, maar wie meer wil weten over een weinig bekende episode uit onze geschiedenis overzee, die doet er goed aan dit te lezen.

Theo Stevens

Koos Groen, Ineke Hilhorst, *40 Jaar na dato*. Elsevier, Amsterdam/Brussel 1985, 176 blz.

Dit boek is het bijproduct van de gelijknamige vijfdelige televisie-documentaire die de AVRO uitzond bij gelegenheid van de veertigjarige herdenking van de bevrijding. Er verschijnen regelmatig van dit soort, op TV-uitzendingen gebaseerde uitgaven. Ze voorzien kennelijk in de behoefte van een door het kijken nieuwsgierig geworden ko-

perspubliek, terwijl ook de makers daarin meer van de door hen vergaarde informatie kwijt kunnen dan waarvoor in de uitzending plaats was.

De journalistieke aanpak van dit genre biedt in elk geval de voordelen van een vlotte, heel leesbare presentatie en van uitdrukkelijke aandacht voor bijbehorend beeldmateriaal. Dat geldt ook weer voor dit (in harde kافت gebonden) boek: door de afwisseling van vrij summiere achtergrondinformatie (bij elkaar 108 pagina's) met persoonlijke herinneringen uit interviews (26 bladzijden) en dagboeken (17 bladzijden) en met beeldmateriaal (in totaal 24 pagina's zwart-wit foto's) houdt het de aandacht goed gevangen; het leest als een trein.

Maar waar ik als historicus en onderwijsman problemen mee heb, is de in mijn ogen nogal willekeurig bij elkaar gesprokkelde inhoud en de indeling daarvan. Zeker, de auteurs laten in hun inleiding weten dat ze de nadruk zullen leggen op de periode 1944-mei 1945 ('*de beroerste uit de Nederlandse geschiedenis*') en dat de aandacht daarbij vooral zal uitgaan naar de belevenissen van de gewone mensen. Maar in de thematische hoofdstukken ('Goed en fout', 'Het gerucht', 'Maatschappelijke ontwrichting', 'Terreur' en 'Bevrijding') leggen de schrijvers/samenstellers zich weinig beperkingen op en worden er regelmatig ongelijksoortige zaken in een merkwaardige volgorde bijeengebracht. Zo worden in 'Het gerucht' achtereenvolgens behandeld: Dolle Dinsdag, mei 1940, Duitse propaganda en censuur, de illegale pers, de geallieerde propaganda en het culturele leven; het hoofdstuk wordt besloten met het verslag van een interview met een ambtenaren-echtpaar over hun problemen.

Om over een bepaald onderwerp iets terug te vinden, is dit boek dus ronduit ongeschikt; je blijft zoeken. Maar als in één ruk uit te lezen smaakmaker heeft het zeker kwaliteiten. Nuttig zijn in elk geval ook de toegevoegde 'Kroniek van de laatste 9 maanden van de bezetting' en de literatuuropgave (een gerubriceerde selectie van 135 Nederlandse titels).

H.J.C. Termeer

Wim Bot, *Generaals zonder troepen. Het comité van revolutionaire marxisten, zomer 1942-mei 1945*. Uitg. Syndikaat, Amsterdam 1986, 118 blz., prijs f 24,75.

'Velen verkeren in een vreugdestemming, omdat de mannen en de zoons uit Duitsland en gevangenschap terugkeren, omdat de razzia's ten einde zijn, dat de hongersnood geweken is enz. De propagandisten van de Nederlandse bourgeoisie maken van deze begrijpelijke stemming gebruik om het volk in een Nationalistische en Oranjestadse razernij te drijven, die de arbeidersklasse uit de handen van de ene onderdrukker en

uitbuiters in de handen van de andere drijft.'
Weinigen reageerden in mei 1945 zo zuur op de bevrijding als Sal Santen en Piet van 't Hart, de redacteurs van het verzetsblad *De Rode October*. Zij waren de leiders van een groep van ongeveer zeventig mensen die gedurende de hele bezettingstijd de internationale arbeidssolidariteit in het vaandel bleef schrijven. Dit uitgangspunt was de grondslag van de oktober-revolutie geweest, maar bleek in de Tweede Wereldoorlog nog slechts een fossiel. De revolutionaire socialisten verkeerden dan ook in een volstrekt isolement en waren tot grote machteloosheid gedoemd.

Dat neemt niet weg dat hun uitgangspunt hen tot allerlei tegendraadse en soms verfrissende standpunten bracht. Zo waren ze als enige verzetsgroep tegen samenwerking met de geallieerden, tegen het tweede front, tegen de bombardementen op de Duitse steden, tegen alle uitingen van moffenhaat en vóór deelname aan de arbeidsdienst in Duitsland. Hun hoop was gericht op een wederopstanding van de Duitse arbeidersklasse. Achteraf lijkt dat ongelofelijk, maar ook hier geldt dat elke oorlog gevoerd wordt met de ervaringen uit de vorige. En in die vorige oorlog was ook Lenin zeer lang met een miniscuul groepje geweest. Bovendien waren ook Stalin en de westelijke geallieerden beducht voor het trotskistische, respectievelijk communistische gevaar.

Wim Bot heeft de wederwaardigheden van het comité van revolutionaire socialisten helder en kritisch geschreven. Alles bij elkaar heeft hij deze groep daarmee gegeven wat ze verdiende; meer dan de ene zin in De Jong, minder dan een dik en gewichtig werk, maar een klein en fraai uitgegeven boekje. Voor leerlingen met politieke belangstelling is het zeker aan te raden.

Dik Verkuil

REGIONAAL – DRENTE

J.H.N. Elerie, M.A.W. Gerding, J.W.H. van Ginkel, *Drenthe en zijn Landschap, de geschiedenis van het Drentse landschap van prehistorie tot heden*. Lesbrief Drentse Geschiedenis Nr. 2. Uitgever: Provincie Drenthe. Distributie: Iwema's Boekhandel, Assen, 60 blz., prijs f 14,50.

Het landschap als bron

Om maar meteen met de deur in huis te vallen: de lesbrief is een lust voor het oog. Fraaie kaarten, goede foto's, voortreffelijke 'educatieve' tekeningen lijken elke kritiek tot zeurpieterij te degraderen. Maar juist omdat zoveel zorg is besteed aan de illustraties, toch een paar kanttekeningen. Zo vind ik het jammer dat niet naar de mogelijkheid van 'tijdbalken' is gegrepen. Klimatologische veranderingen hadden zulke grote gevolgen voor flora en fauna en voor de levenswijze van de mens, dat een visuele

weergave hiervan de lezer gemakkelijker wegwijs had gemaakt. Latere ontwikkelingen zijn eenvoudiger in het oog te houden, maar ook hier hadden getekende overzichten niet misstaan. De uitgave zou aan waarde hebben gewonnen als een 'moderne' topografische kaart was toegevoegd, waarop de aanduidingen in de lesbrief waren aangegeven. Het vertrouwen in kennis van de kaart lijkt onbegrensd, maar ik erken eerlijk, dat ik naar een atlas heb gegrepen om te zien waar Rhee, Rogat, Kibbelveen en de Echtener Drift precies liggen. Niet erg consequent zijn de auteurs in de toelichtende teksten van de illustraties. Ook in dit opzicht slaan ze de lezer zeker niet te laag aan.

Nu kan ik mij voorstellen, dat u zich al lezend afvraagt: 'Wordt het Drentse landschap niet al te pittig gepresenteerd?' De samenstellers zullen door zo'n opmerking niet worden verrast. 'Wij zijn ons ervan bewust dat het niveau van deze lesbrief het een en ander van de leerlingen vereist', schrijven ze in hun voorwoord. Als we in aanmerking nemen, dat ze nadrukkelijk is bedoeld voor de bovenbouw van het voortgezet onderwijs, waarbij zowel de vakken geschiedenis als aardrijkskunde in aanmerking komen, dan wordt duidelijk, dat Drenthe en zijn Landschap geen gemakkelijk boekje is geworden.

Het 'waarom' is duidelijk. Gekozen is voor een overzicht van 'pleistocene' tot 'verkeersdrempel'. In een beperkt aantal bladzijden moesten structurele veranderingen worden weergegeven. Hans Elerie schetst de vroegste tijden. In deze hoofdstukken wordt duidelijk, dat het aandeel van de mens eeuwenlang marginaal is geweest en dat eerst in de Middeleeuwen het esdorpenlandschap zijn basisvorm heeft gekregen.

Menselijke activiteiten vormen wel het uitgangspunt in het tweede deel, waarin Michiel Gerding de belangrijkste veranderingen van 1600–1945 in de 'olde landschap' beschrijft. Door zijn bondige en heldere stijl en zijn oog voor het exemplarische detail is dit deel wat gemakkelijker 'voorstelbaar' voor de leerlingen.

Jan van Ginkel tenslotte, die 'Het nieuwe Drenthe 1945–heden' voor zijn rekening heeft genomen, zal niet gemakkelijk worden verweten de provinciale VVV naar de kroon te steken. Hij maakt de jeugdige Drenthen duidelijk, dat zij leven in een wereld van 'stofwolken' en 'cultuurstappen', 'verontreinigd grondwater' en 'stadse fratsen' als 'verkeersdrempels, trottoirs, bloembakken en sierbestrating'. Denkende aan de jaren zestig houden nachtmerries van rigoureuze uitgevoerde ruilverkavelingen hem uit de slaap. Cultuurpessimisme of niet, de leerling zal inzicht hebben gekregen in de gecompliceerde problematiek rond verantwoord landschapsbehoud.

Het kan niet worden ontkend, een themati-

kleio

sche invulling had mogelijkheden geboden voor een meer op jonge leerlingen afgestemde aanpak. Dan hadden ook interessante bodenvondsten, aardige reisbeschrijvingen en volksverhalen een kans gekregen. Met name voor het lbo, zo lang stiefkind in het geschiedenisonderwijs, hadden er dan kansen gelegen.

Maar dit is commentaar aan de zijlijn. In de winkel ligt een fraai uitgevoerd overzichtsboekje, bestemd voor de oudste en vermoedelijk schranderste leerlingen. Voor de wijze waarop de auteurs de nieuwste gegevens in de lesbrieven hebben verwerkt en voor de manier waarop samenhang is gebracht in 'lesstof' uit verschillende vakdisciplines, verdienen zij een compliment. Ook hebben ze niet geheel ongelijk als zij van de docent verwachten, dat deze de lesbrieven hier en daar wat vereenvoudigt. Er zullen er zeker zijn die erdoor worden geënthousiasmeerd om met de leerlingen in de geschiedenis van het landschap te duiken. En dan zal blijken, dat *'Drenthe en zijn Landschap'* prachtig materiaal bevat. Niet in de laatste plaats door de nuttige informatie over de 13 knapzakroutes en 'voorbeeldige' suggesties om zelf aan veldwerk te doen.

Dat iedere Drentse geschiedenisleraar zichzelf tekort doet door *'Drenthe en zijn Landschap'* ongelezen te laten, staat als een paal boven het Drentse veenwater.

Harm van der Veen

Jhr. A.J. Gevers, A.J. Mensema, *Over de hobbelde bobbelde heyde, Andries Schoemaker, Cornelis Pronk en Abraham de Haen op reis door Overijssel, Drente en Friesland in 1732. Canaletto, Alphen aan den Rijn 1986, 178 blz., prijs f 39,50.*

'Almeloo, een fraeie, onbemuurde stad, bijna in 't midden van Twenthe, berucht om deszelfs linnenweverijen en toeneemenden welvaart.'

Zo luidde het begin van de beschrijving van Almelo, zoals de bejaarde reiziger Andries Schoemaker, die in 1732 aan het papier toevertrouwde. In de zomer van dat jaar bereisde deze 71-jarige Amsterdamse lakenkoopman Overijssel, Drente en Friesland. In zijn gezelschap bevonden zich de tekenaar Cornelis Pronk, diens leerling Abraham de Haen en Schoemakers dienstmaagd Geesje Arens.

Voor de naam Cornelis Pronk zal associaties oproepen met tekeningen, prenten en aquarellen van achttiende eeuwse landschappen en stadsgezichten. Met name in de negentiende eeuw en ook nog wel in de twintigste, had men geen hoge dunk van het werk van kunstenaars als Pronk. Men vond het stijf en saai en in het niet zinkend bij wat hun voorgangers uit de Gouden Eeuw aan linnen en papier hadden toevertrouwd. Maar thans is de waardering voor zulke 'topografische tekeningen' groter. Het gen-

re was in de achttiende eeuw populair. Er waren talrijke verzamelaars en uitgevers brachten fraaie platenatlassen uit. Zo werden vele tekeningen van Pronk afgedrukt in de serie *'Het verheerlykt Nederland'*, die in de jaren 1745–1774 verscheen.

Als gezelschap van de nijver noterende en als amateur schetsende Schoemaker waren Pronk en De Haen op werkreis. 'Op lokatie' werd getekend, thuis werden de schetsen nader gedetailleerd.

Gevers en Mensema, als archivariissen verbonden aan het Overijssels Rijksarchief, combineerden beeld en tekst. Een fraai leesen kijkboek was het resultaat. Alleen de titel suggereert meer dan wordt geboden. De tekst bevat niet zo zeer reisimpressies als wel beschrijvingen van de topografische illustraties.

Harm van der Veen

REGIONAAL – DEN HAAG

Bouwplaten van Haagse monumenten

Als reactie op het artikel van Anton van Hooff in het 'knutselnummer' van april 1987 een bericht uit Den Haag, waar het afgelopen jaar maar liefst vijf nieuwe bouwplaten het licht zagen. Geschiedenisleraren kunnen deze bouwplaten, die te ingewikkeld lijken om tijdens de les door leerlingen te laten maken, hanteren als instructiemodel van gebouwen uit de 15de, 17de en 18de eeuw, van omstreeks de laatste eeuwwisseling en uit het interbellum. De uitgevende instanties hebben vooral gemikt op een creatief ingesteld en hobbyïstisch publiek. Geen van de bouwplaten is op enigerlei wijze gerild of gestanst en voor minstens twee is enige ervaring, maar vooral doorzettingsvermogen onontbeerlijk.

Om te beginnen de fraaie bouwplaat van de Sint Sebastiaansdoelen, die f 7,50 per stuk kost. Deze is een uitgave van het Gemeentearchief van 's-Gravenhage ter gelegenheid van de voorlopige opening van het Haags Historisch Museum in december 1986 in het voormalige doelengebouw van de Sint Sebastiaanschutters. De bouwplaat bestaat uit een informatieve, tevens als grondplaat dienende omslag, waarin 7 vellen met meer dan 100 zelf uit te snijden onderdelen zitten. Zelfs aan miniatuurmensjes is gedacht om de juiste verhoudingen van dit in 1636 door Arent van 's Gravensande ontworpen classicistische gebouw duidelijk te laten uitkomen. In juni 1988 zal het Haags Historisch Museum definitief openen.

Vervolgens liet de gemeente 's-Gravenhage ter gelegenheid van het tienjarig bestaan van het Gemeentelijk Bureau Monumentenzorg in september 1987 drie bouwplaten het licht zien. Deze uitgaven zijn bedoeld om de belangstelling voor de monumenten-

zorg te stimuleren, ook in het voortgezet onderwijs. Elk der gekozen gebouwen is representatief voor een bepaalde periode, te weten de 18de eeuw, de laatste eeuwwisseling en het interbellum. Deze drie bouwplaten zijn eenvoudiger ontworpen dan die van de Sint Sebastiaansdoelen, al blijft het goed opletten geblazen.

Voor de achttiende eeuw is de keuze gevallen op het huis Huguetaan aan het Lange Voorhout. In dit stadspaleisje, dat tussen 1734 en 1736 werd gebouwd en in 1760 door Pieter de Swart ingrijpend werd vernieuwd, was tot 1982 de Koninklijke Bibliotheek gehuisvest. Na de laatste restauratie zetelt de Hoge Raad in dit complex. De bouwplaat bestaat uit een grondplaat en 5 vellen met onderdelen om zelf uit te snijden. De raampartijen zijn licht in reliëf gedrukt, waardoor het eindresultaat geen al te vlakke gevels vertoont.

Het 'breukvlak van twee eeuwen' wordt vertegenwoordigd door een Berlage-creatie, het aan het Kerkplein gelegen gebouw van de Nederlanden van 1845, dat tussen 1895 en 1909 zijn huidige gedaante kreeg. De tamelijk eenvoudige bouwplaat is samengesteld uit een grondplaat en 3 vellen met zelf uit te snijden, maar grote en gemakkelijk te verwerken onderdelen. Ook hier reliëf in de gevels.

Het trio is compleet met het in 1927 door Jan Buijs aan de Grote Markt ontworpen gebouw van De Volharding, ook bekend als 'het glazen huis'. Qua moeilijkheidsgraad bevindt de bouwplaat van dit pand zich tussen de twee andere in. In dit geval een grondplaat met 3 vellen, waarop grote en kleine, uit te snijden onderdelen elkaar afwisselen, wederom met reliëf in de raampartijen.

Bij alle drie bouwplaten van Monumentenzorg is een handleiding ingesloten, die tevens van enige architectuurhistorische informatie over het te vervaardigen object is voorzien. De bouwplaten zijn per stuk verkrijgbaar voor f 3,50, maar een set van drie kost f 10,—.

De bouwplaten zijn op de volgende adressen verkrijgbaar: Gemeentearchief van 's-Gravenhage, Loosduinseweg 17, 3571 AA Den Haag, tel. 070-648904; Haags Historisch Museum, Korte Vijverberg 7, 2513 AB Den Haag, tel. 646942; Haags Gemeentemuseum, Stadhouderslaan 41, 2517 HV Den Haag, tel. 514181; de Monumentenzorg-serie is ook te koop bij het Gemeentelijk Informatiecentrum, Dagelijkse Groenmarkt 7, 2513 AL Den Haag, tel. 122960.

Ten slotte kwam de Stichting Grote Kerk ter gelegenheid van de heropening na de laatste restauratie van de Grote of Sint Jacobskerk in november 1987 met een prachtige bouwplaat van de Grote Kerk. Dit gotische kerkgebouw is karakteristiek, omdat het is samengesteld uit drie, weliswaar alle 15de-eeuwse, verschillende delen: de

toren (1420–1424), het Haagse hallenschip (omstreeks 1455) en het hoge koor (omstreeks 1492). Deze bouwplaat lijkt meer een bouwpakket, want behalve uit 3 toelichtende bladen bestaat hij uit 13 vellen, waarvan 2 als grondplaat dienen en de rest bedrukt is met 60 soorten onderdelen, alles zelf uit te snijden. Met het eindresultaat mag een geschiedenisleraar dan ook gerust worden gezien.

Deze bouwplaat kost f 15,— en is verkrijgbaar in de kerk zelf op vrijdagochtend tussen 10 en 12 uur, of bij de boekhandel Paagman, Frederik Hendriklaan 217, 2582 CB Den Haag, tel. 512041. Het adres van de Stichting Grote Kerk is Postbus 555, 2501 CN Den Haag, tel. 658665.

Uiteraard zijn alle vijf bouwplaten in kleur uitgevoerd. Wie durft nu nog te beweren dat het in Den Haag maar een saaie boel is? C.M. Nigten

Het Den Haag van Louis Couperus. Samengesteld door Ernestine Kossmann. Foto's van Henk Platenburg en Maurits van Thiel. Uitgeverij Matrijs, Utrecht 1987, f 24,50.

De stichting uitgeverij Matrijs te Utrecht, voortgekomen uit een studenteninitiatief, is inmiddels een gevestigde naam op het gebied van lokaal en regionaal historische publikaties. Deze uitgeverij voegde in 1987 de *Historische Reeks Den Haag* aan haar fonds toe. Overigens verscheen Matrijs al eerder dat jaar op de Haagse markt met een gedegen bundel *Hoog Haags*, waarin de geschiedenis van hoogbouw in Den Haag en (post)moderne plannen aan de orde komen. Na zo'n veelbelovende start valt het luchtig niemendalletje, dat als openingsdeel van de historische reeks fungeert, tegen. Dankzij een uitstekende timing bubbelde dit sfeerwerkje over *Het Den Haag van Louis Couperus* in het publicitaire kielzog van Bastets majestueuze biografie naar ongekende hoge verkoopprijzen. Zelfs in de 'Haagse Boeken Top 5', wekelijks samengesteld door vijf gerenommeerde boekhandelaren, wist het zeepbelletje tot de tweede plaats te stijgen, van de hoogste eer afgehouden door soortgenoot *Turbo-taal*. Commercieel derhalve een droomdebuut.

Inhoudelijk zou het nodige op dit werkje aan te merken zijn, ware het niet dat iedere kritiek op deze bewust pretentieloze, luchtige uitgave de vorm van te zwaar geschut aanneemt. Aan de hand van 35 sfeervolle foto's, die elk op de pagina ernaast zijn voorzien van een citaat van Couperus — variërend van twee woorden tot een kleine bladzijde —, wil samensteller Ernestine Kossmann bewijzen dat het nog bestaat: het Den Haag van Louis Couperus. De relatie van de schrijver met de hofstad was in leven en werk van een onmiskenbaar fatalisme, dat vele sporen heeft nagelaten. Het boekje biedt een suggestieve impressie van

een beperkte keuze uit die sporen. De fotografen Henk Platenburg en Martin van Thiel treffen de vaak sombere Couperiaanse sfeer in verstilte, door de matige drukkwaliteit helaas al te grijs uitgevallen opnamen van het chique deel van het centrum en Scheveningen. De citaten zijn vooral afkomstig uit *Eline Vere*, *Een Hagenaar terug in Den Haag* en *De Boeken der Kleine Zielen*.

Dit stemmige boekje, dat meer decor dan spelers en publiek voorschotelt, laat zich eigenlijk typeren als een ode aan Couperus en Den Haag. Daartoe is aanleiding genoeg honderd jaar na *Eline Vere*. Per slot van rekening heeft een ondernemend bakkersduo, tot nog toe bekend vanwege hun specialiteit 'de Haagsche kakker', begin 1988 een nieuwe primeur geïntroduceerd: 'de Eline Vere taart'. In Den Haag bestaat nu eenmaal een markt voor dergelijke nostalgie: de Haagse bluf kent keer op keer een andere variatie.

Onze schoolbibliotheek schaft dit boekje niet aan. De leerlingen kunnen beter Couperus zelf lezen of Bastet. Over de geschiedenis van Den Haag tussen 1820 en 1920 is recent de grondige studie van Stokvis verschenen, een veel dankbaarder kluit om de lokaal geïnteresseerde bovenbouwer voor te zetten.

Het tweede deel uit Matrijs' *Historische Reeks Den Haag*, dat eind 1987 verscheen en de honderdjarige geschiedenis van de begrafenisonderneming W.J. Innemée en zn. beschrijft, is gelukkig degelijker en verrassender dan het eerste. Misschien is de juiste toon der serie toch gezet.

C.M. Nigten

KUNST EN CULTUUR

Wilfried Koch, *De Europese bouwstijlen*. Elsevier, Amsterdam/Brussel 1986, 493 blz., prijs f 99,50.

Oorspronkelijke titel en uitgave: *Baustilkunde: Europäische Baukunst von der Antike bis zur Gegenwart*. Mosaik Verlag GmbH, München 1982.

Een fraai boek. 'De Europese bouwstijlen' van Winfried Koch, dat lekker in de hand ligt en prettig doorbladert. Helder witte pagina's met een overzichtelijke lay-out, gezet in een vrij kleine, maar duidelijke letter. De tekst is royaal voorzien van illustraties, voornamelijk lijntekeningen van plattegronden, doorsneden en details van bouwwerken, klein, maar van uitstekende kwaliteit. Daarnaast overzichtskaarten en tabellen. Enkele aspecten van de lay-out en indeling zijn minder gelukkig: het is niet duidelijk aangegeven wanneer er een nieuw hoofdstuk begint en de inhoudsopgave is moeilijk te vinden. Bij de honderden verwijzingen trof ik overigens zeer weinig fouten aan, een indicatie hoe zorgvuldig schrijver

en uitgever te werk zijn gegaan.

De nederlandse vertaling, van I. Visser en G. Zeegers is goed; vrijwel nergens blijkt dat het boek oorspronkelijk in het Duits geschreven is. Toch leest het boek niet lekker weg, daarvoor zijn de zinnen te kort, haast in telegramstijl geschreven. Het boek heeft eerder het karakter van een naslagwerk met keurige rijtjes overzichtelijk gerangschikte kenmerken.

De tekst is geordend in drie hoofdstukken: 1) religieuze bouwkunst, 2) kastelen en paleizen en 3) burgerlijke bouwkunst. Het vierde deel bestaat uit een alfabetisch lexicon van bouwkunsttermen. Dit is zonder meer praktisch.

Vooraf inhoudelijk heb ik echter een aantal bezwaren tegen het boek. De ordening van het materiaal is weinig evenwichtig: de religieuze bouwkunst beslaat 275 pagina's, kastelen en paleizen 50 en de burgerlijke bouwkunst eveneens 50.

De nadruk ligt op de duitse bouwkunst, in het bijzonder de kerkbouw, in de periode voor 1900. Daar is niets op tegen, maar de titel van het boek suggereert dat het om een overzicht van Europese bouwstijlen gaat.

Kerken, kastelen en paleizen van na 1900 krijgen terecht minder aandacht. De ontwikkelingen in de burgerlijke bouwkunst zijn echter talrijk, en wel van veel groter belang en meer uiteenlopend dan de auteur aangeeft. De gehele moderne architectuur wordt in zeven pagina's te oppervlakkig behandeld. Tekst en keuze van de afbeeldingen tonen eveneens dat de auteur op dit gebied niet goed thuis is. Ook de cultuurhistorische inleidingen bij de hoofdstukken geven naar mijn mening te weinig achtergrond.

Voor wie is dit boek nu geschikt? In de eerste plaats voor de student bouwkunst en de zeer geïnteresseerde leek. Verder is het als naslagwerk in elke bibliotheek op zijn plaats. Voor de geschiedenisleraar zullen vooral de hoofdstukken over burgerlijke bouwkunst bruikbaar zijn, met informatie en afbeeldingen van bijvoorbeeld het Romeinse forum, stadspoorten en raadhuisen, gildegebouwen, universiteiten, gasthuizen, vestingen en versterkingen, stadsplattegronden. De religieuze bouwkunst is zo uitvoerig beschreven dat degene die niet goed thuis is op dit gebied moeilijk een relevante keuze zal kunnen maken. De afbeeldingen, lijntekeningen, zijn mooi en duidelijk en lenen zich er zeer goed voor om voor lesdoeleinden, vergroot, op overheadsheets te zetten.

Kortom, het boek ziet er aantrekkelijk uit en is goed bruikbaar, al zal men in veel gevallen daarnaast andere boeken moeten raadplegen. Er is veel literatuur over bouwkunst verkrijgbaar. Als standaardwerk blijft nog altijd zeer bruikbaar N. Pevsners *'Europese architectuur'*. Wie meer wil we-

ten over bijvoorbeeld moderne architectuur in Nederland of onderwijspakketten over architectuur wil gebruiken, informere bij de Stichting Wonen, Leidsestraat 5, Amsterdam, tel. 020-234188).
Elsja Lewin

M. Baxandall, *Schilderkunst en leefwereld in het Quattrocento. Een inleiding in de sociale geschiedenis van de picturale stijl*. SUN, Nijmegen 1986, uit de reeks *Sporen*, 192 blz., 85 ill., prijs f 29,50.

Wie verwacht, dat dit boek aan de hand van voorstellingen van schilderijen uit het Quattrocento een sociale geschiedenis wil beschrijven, heeft het mis. Baxandall onderzoekt het verband tussen sociale geschiedenis en de *totstandkoming* van een schilderij. In zijn boek staan de opdrachtgever (dat wil zeggen de koper) en de toeschouwers centraal. Meer nog dan de schilders bepalen zij hoe een schilderij er uit kwam te zien.

Voor een mens uit de twintigste eeuw lijkt dit absurd, maar Baxandall geeft duidelijk aan hoe de vork in de steel zit. Volgens de toen heersende normen was *'de schilderkunst nog te belangrijk (...) om te worden overgelaten aan de schilders'* (p. 11). De inbreng van de kunstenaar beperkte zich tot zijn ambachtelijk vakmanschap. De opdrachtgever bepaalde wat er geschilderd moest worden, hoe dat diende te geschieden, en ook welke kleuren de schilder te gebruiken had. Hij kon dit gemakkelijk doen, want hij was de financier. In tweede instantie diende een kunstenaar zich te houden aan de normen van het publiek. De toeschouwers, veelal uit de koopmansklasse of adelstand, moesten het schilderij kunnen begrijpen. Daartoe waren er vaste kleurcodes en een voortdurend gehanteerde gebarentaal voor de geschilderde gestalten.

Baxandall analyseert uitputtend een heel scala van zulke codes en gebaren. Voorts behandelt hij een aantal contemporaine begrippen die de eigenschappen van het vakmanschap van de schilders aanduiden (bijvoorbeeld compositie; sierlijkheid). Ondanks het feit dat we hier te maken hebben met een *'Inleiding (...)'*, is het boek niet gemakkelijk toegankelijk. De bewijsvoering is gebaseerd op details en geschooldheid in het lezen van wetenschappelijke boeken strekt tot aanbeveling. Bovendien verwacht de auteur, dat zijn lezers een behoorlijke historische en algemene kennis hebben.

Tegenover deze moeilijkheden staat, dat het boek zeer overzichtelijk is opgezet. De bedoelingen van de auteur zijn goed te volgen. Verder dient gezegd, dat de illustraties (81 in zwart-wit; 4 in kleur) goed aansluiten bij de tekst. Bij zijn analyses en argumentatie verwijst Baxandall steeds naar een toepasselijke illustratie, hetgeen de begrijpelijkheid enorm bevordert. Ook wordt er

goed gebruik gemaakt van citaten, die bijna allemaal in de oorspronkelijke taal en een vertaling gepubliceerd zijn. De stijl die Baxandall hanteert is plezierig en hij maakt zelden gebruik van lange zinnen.

Voor iedereen die maar enigszins geïnteresseerd is in de Renaissance of de schilderkunst is deze studie een enorme verrijking. Bij het onderwijs kan zij een nuttige informatiebron vormen.

Paul Schröder

K. van Berkel, *Renaissance der cultuurwetenschap*. Nijhoff, Leiden 1986, 138 blz.

Wat voor geheimzinnigs gebeurt er in het cultuurwetenschappelijk departement van de Open Universiteit? In een reeks die door Nijhoff wordt uitgegeven in samenwerking met de Vereniging voor Onderwijs, Kunst en Wetenschap, verscheen een titel die ons een kijkje in de diepe gedachten achter de producenten van cursusmateriaal. De auteur, die als wetenschapshistoricus in dienst is van de organisatie met de zinderende initialen, begint weinig innemend: in het voorwoord stelt hij selbstgefallig vast dat hij toch maar even een boekje van meer dan honderddertig pagina's heeft geproduceerd. Nu ja, Nijhoff heeft wel alle trucs toegepast die vroeger werden gebruikt om flinterdunne manuscripten tot forse dissertaties op te blazen. Ook het geneuzel over het ontbreken van het woord cultuurwetenschap in het Nieuw Handwoordenboek der Nederlandse Taal, dat Van Berkel bij het begin van zijn schoolcarrière kreeg van zijne ouders, doet het ergste vermoeden over de eigenlijke inhoud van het geschrift.

Maar het valt mee. Het is allemaal wat encyclopedisch, maar de gedachtengang rond geschiedenis en cultuurwetenschap komt wel uit de verf. Het eerste hoofdstuk behandelt het zoeken naar het eigen karakter van de geesteswetenschappen tegenover de sciences. Hierin passeren Windelband met zijn begrip 'idiografisch', Rickert met 'individualiserend' en Warburg met zijn heel kunsthistorische benadering van het begrip cultuurwetenschap de revue. Een ruimer cultuurbegrip is ontstaan door de antropologie. Omdat gelijktijdig de geschiedenis nieuwe specialismen ontwikkelde (historische demografie, sociale geschiedenis), kon zij zich vinden in een brede opvatting van het begrip cultuur als de 'levensstijl van een samenleving'.

In de rechtlijnigheid die Van Berkel merkt, wordt daarna het probleem van de methodiek aangepakt: we passeren het 'Verstehen', nemen kennis van een pleidooi voor synthese van disciplines (geschiedenis kan dat heil brengen) en blijven lang stilstaan bij Ankersmits gebroken lans voor de narratio tegenover de geschiedvorsing. Van Berkel wil toch allebei en noemt natuurlijk Huizinga als het model van integratie. Heel

mooi zegt de auteur het op bladzijde 121: 'Geschiedvorsing en geschiedschrijving horen bij elkaar als de schering en inslag van hetzelfde weefsel'.

Van Berkel voelt zich wel prettig in de positie tussen kunstenaar en socioloog, verneemen we tenslotte.

Er is in dit boekje wat veel NRC en wat veel aandacht voor de auteur zelf. *Renaissance der cultuurwetenschap* is wat schools, maar goed schoolmeesterschap misstaat de cursusleiders van Coriovallum niet. Deze leraar geeft Van Berkel een zeven.

Anton J.J. van Hooff

VAKWETENSCHAP

W. Brulez, *Cultuur en Getal. Aspecten van de relatie economie-maatschappij-cultuur in Europa tussen 1400 en 1800*. Amsterdam 1986. Bestelbaar bij de administratie van de NVSG, mevr. C. Tennekes-Leemans, Doetichemsepad 7, 1324 JW Almere, f 34,95.

Het bezoek aan een kathedraal vervult veel moderne mensen met ambivalente gevoelens. Ze bewonderen zo'n bouwwerk vanwege het oneigentijdse geduld waarmee het gebouwd is. Ze hebben een vaag plaatsvervangend schuldgevoel omdat de gigantische uitgaven die de bouw met zich meebracht, gedaan werden in een tijd van voor ons onvoorstelbare armoede. Die ambivalentie wordt door het boek van Brulez opgeheven. In werkelijkheid blijken de bouwkosten betrekkelijk gering te zijn geweest. Ze kwamen jaarlijks zelden boven het jaarloon van honderd ongeschoolde arbeiders uit.

Niet alleen kathedralen, maar alle cultuurprodukten waren voor de industriële revolutie betrekkelijk goedkoop. Van de 14 schilderijen van Pieter Brueghel die in de 17e eeuw in Antwerpen verkocht werden, was de gemiddelde prijs bijvoorbeeld 60 gulden, een derde van het jaarloon van een ongeschoold arbeider. Een aantal schilderijen van bekende meesters ging in die tijd zelfs voor minder dan vijf gulden weg. Maar ook de mogelijk duurste cultuurinvestering van de voorindustriële tijd, het paleis van Versailles betekende geen ondraaglijke last. De bouwkosten daarvan bedroegen niet meer dan 0.2 procent van het Bruto Nationaal Produkt en slechts 1.8 procent van het staatsbudget. De staatsuitgaven van Lodewijk XIV gingen voor meer dan de helft op aan het leger.

Van dergelijke gegevens hebben Brulez en zijn studenten er talloze verzameld. Daarnaast hebben ze onderzocht welke de culturele centra waren en hoeveel culturele goederen er geproduceerd werden. Uitgangspunt was dat de bestaande literatuur over de relatie tussen culturele en economische ontwikkeling tot volstrekt uiteenlopende

conclusies komt. Terwijl de ene auteur meent dat economische bloei tot culturele bloei leidt, stelt de ander met even valide argumenten dat culturele bloei op economische neergang wijst. Volgens Brulez is deze verwarring onoplosbaar zolang er kwalitatief geredeneerd wordt. Het blijkt heel moeilijk te bepalen wanneer er van economische bloei en wanneer er van culturele bloei sprake is. Daarom heeft Brulez voor een kwantitatieve benadering gekozen. Hij heeft gekeken waar en hoeveel tegen welke prijs geproduceerd werd. Zijn conclusie is dat niet de economische centra, maar de politieke centra cultuur aantrokken en dat cultuur zo goedkoop was dat een zinvol verband tussen economie en cultuur niet te leggen valt.

Aan de cijfers in dit prachtige boek is heel wat te kijken en te vergelijken. De betogende fragmenten zijn helder en beknopt. Op direct gebruik in de klas is het echter niet geschreven.

Dik Verkuil

Dr. R.E. de Bruin, *Burgers op het kussen: volkssouvereiniteit en bestuurssamenstelling in de stad Utrecht, 1795-1813*. Stichtse Historische Reeks 12. De Walburg Pers, 1986.

De Leidse hoogleraar D.J. Roorda schreef in 1979 dat hij met de term 'prosopografie' zijn eerstejaars studenten schrik aanjoeg, terwijl de ouderejaars zijn uitleg al weer vergeten waren. Wellicht was dit laatste gevolg van het feit dat hij acht jaar geleden nog nauwelijks voorbeelden kon geven van nederlandse historici die deze onderzoeksmethode toegepast hadden.

Deze situatie is inmiddels drastisch veranderd. Prosopografie, ook wel collectieve biografie genoemd, 'is here to stay'. De prosopograaf selecteert, binnen een door hem afgebakend tijdvak, een aantal mensen die op basis van een bepaald criterium tot een 'groep' behoren. Dit criterium kan bijvoorbeeld het lidmaatschap van een gilde, het bezit van een ambt en zelfs het poorterschap van een stad zijn. Daarna worden de demografische, politieke, sociaal-economische en culturele gegevens van elke persoon verzameld. Is dit in kaart gebracht, dan kan de onderzoeker verbanden tussen de diverse gegevens aanbrengen, die hem in staat stellen conclusies te trekken over samenstelling, ontwikkeling en levenspatroon van de onderzochte groep.

Voor al het regentenpatriciaat is de laatste jaren op instigatie van Roorda onderzocht. In 1985 promoveerden drie jonge Utrechtse historici op een onderzoek over de regenten van Gouda, Hoorn en Leiden in de 18e eeuw. De Utrechtse dissertatie van R.E. de Bruin heeft de 114 stadsbestuurders, die gedurende de periode 1795-1813 het stad-

huis van Utrecht bevolkten, tot onderwerp. Men kan dus welhaast van een Utrechtse school spreken.

Terecht stelt de auteur in zijn Inleiding dat een geïsoleerd onderzoek van het stadsbestuur in de Franse tijd een te beperkt beeld zou opleveren van deze groep, want juist in deze periode was er sprake van een wisselende invloed van grote groepen op de samenstelling van het stadsbestuur. De Bruin stelt zich dan ook allereerst de vraag hoe het begrip volkssouvereiniteit in de praktijk functioneerde. Het blijkt dan dat de invloed van stem- en kiesgerechtigden, zowel op provinciaal als op nationaal niveau, onderhevig was aan golfbewegingen. Dit kon het gevolg zijn van politieke ontwikkelingen in Frankrijk, maar de revolutie kende, aldus de schrijver, ook een eigen dynamiek. Nog tijdens de restauratieve 'Napoleontische' periode werd te Utrecht in 1803 een stedelijk reglement ontworpen, waardoor er in de stad tot 1805 nog sprake was van volksinvloed.

Kijkend naar de provinciale en nationale instellingen, constateert De Bruin een duidelijke breuk met het verleden. Men zocht naar een oplossing om het staatsbestel weer te laten functioneren. In deze zin is er sprake van een ontwikkeling die naar Thorbecke toeleidt en zien we het prille begin van de nederlandse democratie.

Wat betekende dit alles nu voor de samenstelling van de stadsraad? Hierin zat nu, naast een deel van het oude patriarchaat, ook de gezeten burgerij en de minder vermogende middenstand. Opvallend is het dat het patriciaat zich deels handhaafde en, behalve gedurende de radicale periode 1798-1803, de zwaarste posten bekleedde. Men had natuurlijk een niet te onderschatten politieke ervaring en, wat belangrijker was, sommigen hadden zich in 1787 al als patriot gemanifesteerd en steunden nu de Bataafse revolutie. De elite was dus intern verdeeld. Een belangrijke conclusie die aansluit bij de splitsing van de elites die in Frankrijk aan de vooravond van de 'Grote revolutie' door franse historici wordt geconstateerd.

Bovendien ondermijnt deze constatering het wijdverbreide idee dat de tegenstelling tussen 'aristocraten' en 'democraten' ook een sociale tweedeling tussen regenten en burgerij zou betekenen. Volgens De Bruin is er slechts sprake van 'enig verband' tussen politieke voorkeur en sociale achtergrond. Stonden de 'oude regenten' politiek deels aan de kant van de middenklasse, sociaal bleven er duidelijke verschillen zichtbaar. De oude regenten betrokken hun inkomsten uit traktementen en waren renteniers. De hoge burgerij kwam uit de vrije beroepen en grotere ondernemerskringen, terwijl de middenstand uit kleinere entrepreneurs bestond. Het patriciaat woonde sterk gescheiden, was nauw aan elkaar verwantschap,

en had meer dienstboden. Bovendien hadden men een grotere belangstelling voor kunst en literatuur. Een radicale opstelling stond een deftige levensstijl blijkbaar niet in de weg. Zo schreef mr. P.H.A.J. Strick van Linschoten gedurende de eerste jaren van de revolutie vlamme betogen tegen aristocratische overblijfselen, maar was zelf in het bezit van enige ambachtsheerlijkheden.

Evenmin was een lege beurs een hinderpaal. Minvermogende regenten probeerden angstvallig hun stand op te houden. Dit werd gedurende de Franse tijd steeds moeilijker, aangezien de inkomsten van het patriciaat onder spanning kwamen te staan; traktementen vielen weg en (Engelse) rentebetalingen stokten. Er was dan ook een behoorlijke sociale mobiliteit. De vrijgekomen raadszetels gaven de top van de burgerij de gelegenheid om zich via intermarriage bij de elite aan te sluiten. De elite verbreedde zich en naarmate de periode vorderde verdwenen de politieke verschillen. De notabelenmaatschappij van de eerste helft van de negentiende eeuw had zich gevormd.

Hubert Schrijnemakers

P.J. Oud, *Honderd jaren: een eeuw staatkundige vormgeving in Nederland 1840-1940. Bewerkt en voor de periode na 1940 aangevuld door Dr. J. Bosmans. Van Gorcum, Assen 1987, 457 blz., prijs f 62,-.*

Bij de voorbereiding van een publikatie liet ik onlangs de verkiezingen van 1918 plaatsvinden na Troelstra's revolutiepoging en gaf ik de confessionelen in dat jaar hun eerste absolute meerderheid. De tekst was juist naar de zetter gebracht, toen ik in *Honderd Jaren* las dat de confessionelen al in 1888 een meerderheid in het parlement hadden behaald en dat Troelstra de grootste blunder uit zijn carrière pas maakte na de voor zijn partij teleurstellend verlopen verkiezingen van 1918. Ik had mijn fouten vlug genoeg ontdekt om ze nog te kunnen herstellen. En ik had nog iets ontdekt: het boek van Oud en Bosmans is de dikke Van Dale van de parlementaire geschiedenis. Met dit verschil, dat het als geheel prettig leesbaar is.

In zijn voorwoord schrijft Bosmans dankzij de opmerkzaamheid van de lezers al heel wat ongerechtigheden uit het boek te hebben verwijderd. Dat is goed merkbaar. De tekst maakt een bijzonder afgewogen indruk, terwijl de laatste pagina's nog verschillende slordigheden in stijl en inhoud bevatten. Zo nadert op pagina 408 het aantal werklozen de miljoen en gelooft op pagina 426 niemand dat *dit soort ingrepen* maatschappelijk vlot geaccepteerd zullen worden. Op pagina 402 verliest de PPR zoveel zetels dat zij niet bij de kabinetsformatie betrokken wordt, terwijl even eerder op dezelfde pagina gemeld is dat zij zichzelf al

voor de verkiezingen buiten de kabinetsformatie heeft geplaatst door samenwerking met de confessionelen uit te sluiten. Op pagina 408 krijgt het kabinet-Van Agt/Wiegel te maken met een nieuwe vorm van protest, de massale demonstratie. De kabinetten-De Jong, -Biesheuvel en -Den Uyl waren daar evenwel ook al meermalen mee geconfronteerd. Op pagina 430 verbaast de auteur er zich over dat slechts 1 CDA-lid tegen het 1 juni-besluit inzake de kruisraketten stemde. Dat verbaast mij ook, want volgens mijn informatie waren er zeven tegenstemmers in de CDA-fractie. Tegen het definitieve plaatsingsbesluit van 1 oktober 1985 verzetten zich volgens Bosmans dan weer 6 CDA-parlementariërs, terwijl dat er naar mijn idee nog maar 2 waren.

De maatschappelijke context, die in het geheel van het boek onvermijdelijk een ondergeschikte plaats inneemt, doet de schrijver in zijn slothoofdstuk minstens één keer tekort. De krakers probeerden volgens hem de inhuldiging van koningin Beatrix aan te grijpen om de aandacht op hun problemen te vestigen, maar zagen hun nobele bedoelingen in discrediet gebracht door verder ongeïnteresseerde relschoppers. Dat gaat er toch wel aan voorbij dat zowel de krakers als de zogenaamde ongeïnteresseerde relschoppers grotendeels buiten de georganiseerde samenleving vallen en een tegencultuur gecreëerd hebben, waarin zij zich fel tegen die samenleving afzetten. Met hun leus 'Geen woning, geen kroning' kwamen zij dan ook, met als aanleiding de huisvestingsproblematiek en de monarchie, in opstand tegen de staat als zodanig. Tenslotte vind ik het jammer dat er slechts één bijlage, een overzicht van de samenstelling van de Tweede Kamer vanaf 1918, is opgenomen. Een overzicht van de samenstelling van de Tweede Kamer tussen 1840 en 1918 zou het lezen zeer vergemakkelijken. Daarnaast zou een schematische weergave van enkele ontwikkelingen, zoals de uitbreiding van het kiesrecht en de uitbouw van de sociale wetgeving, eveneens tot genoegen van de lezer toegevoegd worden.

De detailkritiek neemt echter niet weg dat het boek als overzicht van de nederlandse parlementaire geschiedenis uitstekend is en nog jaren dienst zal doen.

Dik Verkuil

VOEDSELGESCHIEDENIS

Jean-Anthelme Brillat-Savarin, *Het wezen van de smaak. Overpeinzingen van een negentiende eeuwse fijnproever*. Vertaling van *Physiologie du goût* door Wina en Han Born, Zomer & Keuning, Ede/Antwerpen 1987, 291 blz., prijs f 39,90.

'Zeg mij wat jij eet en ik zal u zeggen wie jij zijt', en meer van dit soort vermaarde uitspraken zijn afkomstig van Jean-Anthel-

me Brillat Savarin, gastronom en wijnkenner, die van 1800 tot aan zijn dood in 1826 raadsheer was aan het hof van appel in Parijs en daar verkeerde in de kringen van de gegoede burgerij. In 1825 verscheen zijn *'Physiologie du Goût ou Méditations de gastronomie transcendante'*, een werk wat tientallen jaren werd gelezen en waaraan de auteur zijn vermaardheid heeft te danken. Wina en Han Born hebben het boek volledig en prettig leesbaar vertaald en door toevoeging van twintig stuks mengselwerk en een aantal aforismen pakt de schrijver 'het wezen van de smaak' aan alle kanten aan. Dit klinkt erger dan het is. Het mengselwerk en ook een aantal van de meditatieën bestaan uit anecdotes, waarin het wel en wee van de gegoede burgerij op culinair gebied aan de orde komt. Over deze mensen en hun overvloedige maaltijden is er veel interessants te lezen. Een boek voor de schoolbibliotheek lijkt het me helemaal niet, maar wel iets om te lezen als er wat meer tijd is en u iets ziet in deze speciale manier van schrijven, die meer Franse auteurs in de negentiende eeuw hanteerden; het verpakken van een serieuze bedoeling in lichtvoetig gepraat.

Bij de Bijenkorf is op het moment een eigen uitgave te koop van een ander Frans kookboek dat zijn sporen al eerder verdiende, Le Grand Dictionnaire de Cuisine, vertaald en hier en daar ingekort, onder de titel De kookkunst van Alexandre Dumas. In een alfabetische reeks recepten en anecdotes geeft het een grote hoeveelheid informatie over allerlei aspecten van voedsel in zijn eigen tijd en kring. Prijs f 20,—.

Barbara Ketcham Wheaton, *De smaak van het verleden. De Franse keuken van 1300 tot 1789*. Uitgeverij Bert Bakker, Amsterdam 1988, 384 blz., prijs f 45,—. Vertaald door Koen van Gulik.

De smaak van het verleden is een vertaling van het Amerikaanse boek *Savouring the Past*, dat in 1983 verscheen. Op basis van een uitgebreide bronnenstudie, Franse kookboeken van de Middeleeuwen tot aan de Revolutie, heeft Barbara Ketcham Wheaton haar boek geschreven. De bronnen waren aanwezig in een aantal vooraanstaande Amerikaanse bibliotheken, maar ook heeft zij geruime tijd gewerkt in de Bibliothèque Nationale in Parijs. De aard van de bronnen heeft haar beperkt in haar onderwerp. Niet de totale geschiedenis van het voedsel in Frankrijk in de betreffende periode komt aan de orde. Het zijn de keukens van de rijken en gegoeden waarop de kookboeken gericht zijn.

Om over voedsel en culinaire gewoonten te schrijven op basis van dit materiaal is volgens haar een behoorlijke basiskennis noodzakelijk op het gebied van bereiding

van voedsel. Juist bij recepten, die tot voor kort lang niet zo gedetailleerd werden opgeschreven als nu, is er veel tussen de regels door te lezen. Niet iedere bewerking wordt beschreven, dat wist toch iedereen allang. Op dit gebied lag dan ook voor haar een groot probleem, wat zij niet overal op kon lossen, zodat er nog de nodige vragen open blijven.

In een aantal hoofdstukken beschrijft zij kookkunst, eetgewoonten, ingrediënten en allerlei andere culinaire zaken in chronologische volgorde. De invoering van nieuwe technieken en geleidelijke verandering in de ingrediënten, dus ook van de smaak, is goed te volgen. Verder bieden deze hoofdstukken een geweldige hoeveelheid feitenmateriaal. De middeleeuwse Franse keuken blijkt veel overeenkomst te bezitten met de middeleeuwse kookkunst elders in Europa. De zestiende eeuw bracht wel nieuwe ingrediënten, maar nog geen grootscheepse wijziging van de culinaire gewoonten. Dit gebeurde in de zeventiende eeuw toen in de opbouw van recepten en in het werk van koks zich grote wijzigingen voordeden. Tevens is dan uit de bronnen een duidelijke scheiding op te merken tussen de haute cuisine van de adel en de cuisine bourgeoise in de kleine keukens van de welgestelde burgerij, een tweedeling die zich steeds verder ontwikkelde. In de achttiende eeuw ontwikkelt zich het verschijnsel gastronomie en kreeg men interesse in de chemische samenstelling van voedsel, de scheikundige processen bij het koken en voor voedselleer in het algemeen. Het hierboven besproken boek van Brillat-Savarin is daar een goed voorbeeld van.

Hoewel het in het kader van deze rubriek niet mogelijk is om erg lang bij de inhoud van een boek stil te staan, wil ik nog wijzen op de receptenlijst achterin. Ca. 40 bladzijden zijn gewijd aan recepten van gerechten die de schrijfster bereid heeft om het smaakpatroon van verschillende tijden te leren kennen. 'Wat weet je van eten, als je er alleen maar over leest?', gaf zij als haar mening in een interview in *de Volkskrant*. Om recepten beter te begrijpen en wat eraan ontbrak op te sporen heeft zij veel moeten koken. En een aantal is aangepast aan modernere apparatuur afgedrukt — met wel de oorspronkelijke tekst, want er zijn natuurlijk verschillende interpretaties mogelijk. Zo maakt zij het mogelijk aan de ene kant iets van de smaak van het verleden te weten te komen en aan de andere kant zelf bepaalde smaakcombinaties en technieken in een moderne context te gebruiken.

Al met al, een boek dat voor mensen die geïnteresseerd zijn in voedselgeschiedenis en voedsel an sich waardevol is. Het is voorzien van een notenapparaat, een zeer uitgebreide bibliografie, een register en een culinair register.

Tineke Bogaerts

kleio

KLEIO KRANT

Bestuur

Het nieuwe bestuur heeft de eerste vergaderingen achter de rug en tracht wijs te worden uit een wirwar van namen en afkortingen. Voordat we er moeiteloos mee kunnen omgaan, zal er nog wel enige tijd verstrijken, maar we doen ons best.

De portefeuilleverdeling is als volgt:

Zonneke Matthee – voorzitterschap, contact met Cevno vertegenwoordiger, commissie 12-16 jarigen;

Nico Stam – vice-voorzitterschap, contact met Havo/Vwo commissie, Intercommissie NGH-VGN;

Leon van Schie – secretariaat extern, contact met commissie vrouwengeschiedenis en Comigo; Jolanda Reitsma – secretariaat intern, contact met OAC en PABO;

Henk van Duijsen – penningmeesterschap, contact met didaktische activiteitencommissie, commissie Vhbo/Vavo-Mbo, commissie VAN-VGN en regio-activiteiten (samen met Tineke);

Frits Kat – vertegenwoordiger in de Atlantische Commissie, voorlichting en ledenwerving, bestuursgedelegeerde in het Omega-overleg;

Joke van der Leeuw – contact met Kleio, bestuursgedelegeerde in het Omega-overleg;

Tineke Perdeck – contact met commissie volwasseneneducatie en regio activiteiten (samen met Henk).

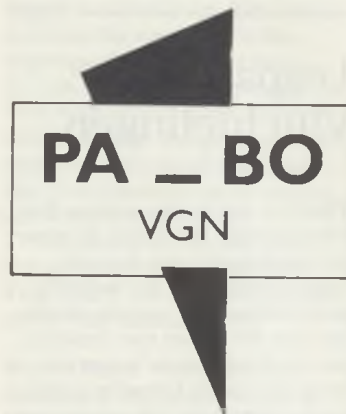
Wanneer u vragen heeft of zaken wilt melden, dan is Jolanda de aangewezen persoon.

Het NGL heeft schriftelijk laten weten bij de staatssecretaris er op aan te dringen nu eindelijk haar reactie te geven op de HEG. Het lijkt er op, dat deze reactie uitblijft tot er oplossing is in het conflict met maatschappijleer over 'werking en wording' van de staatsinrichting.

Er wordt overigens weer gepraat tussen NVLM en VGN. Een commissie uit beide verenigingen is druk bezig een compromis uit te werken, dat voor alle partijen aanvaardbaar is. Het is de bedoeling, dat dit voorstel rond 1 mei bij het bestuur ligt.

In oktober wordt een conferentie gehouden door de Valo (Veldadvisering Leerplanontwikkeling) als antwoord op de actie 'Kies exact'. Het is de bedoeling pers, beleidsmakers, schoolleiders, dekanen en docenten attent te maken op het belang van de 'human factor' in de samenleving en de rol, die de niet-exacte vakken daarin kunnen spelen.

Joke van der Leeuw-Roord

Op 8 maart 1988 vond in Utrecht een miniconferentie plaats over de situatie van aardrijkskunde, geschiedenis, gezondheidskunde en maatschappijleer in de leraren-

opleiding basisonderwijs (PABO). Organisatoren waren Wim Friebe (namens de VALO-Mens en Maatschappijwetenschappen), Jan Kieft (namens KNAG) en Cees van der Kooij (namens VGN). De VGN was op deze conferentie verder vertegenwoordigd door de ex-leden van de commissie PA-BO Piet Brouwer en Frans Govers. In de inleidingen van Herman v.d. Bosch, Cees van der Kooij en Loes Gebuis en in de daarop volgende discussies werd onder meer ingegaan op:

- de kwaliteitseisen voor de opleiding (en de invloed daarop van de nu ter discussie staande eindtermen voor het basisonderwijs);
- de samenhang tussen de PABO-programma's, zowel intern als extern;
- de bevoegdheidsproblematiek;
- de extensivering (vermindering van het aantal contacturen).

Van deze nuttige gedachtenwisseling tussen vertegenwoordigers van verwante vakgebieden zal een verslag verschijnen. De mogelijkheid van vervolgbijeenkomsten – zo mogelijk voor alle betrokken docenten – wordt nader overwogen.

Bijna voltallig vergaderde op 22 maart 1988 in Amersfoort de commissie PA-BO met als enige onderwerp het derde concept van de eindtermen mens en maatschappij voor het basisonderwijs. Voorstellen voor herformulering van eindtermen op het gebied van geschiedenis en staatsinrichting werden opgesteld. Via deze nieuwe voorstellen probeert de commissie om de geschiedenis-eindtermen, die in het concept nogal instrumenteel geformuleerd zijn, meer inhoud te geven en de staatsinrichting-eindtermen inhoudelijk uit te breiden. Deze nieuwe voorstellen zijn inmiddels in het bezit van Klaas Housterman, de medewerker van de Stichting voor de Leerplanontwikkeling (SLO), die verantwoordelijk is voor basisschool-eindtermen op het gebied van mens en maatschappij.

Cees van der Kooij

CSE-besprekingen Geschiedenis en Staatsinrichting 1988

Datum
dinsdag 24 mei (m.u.v. de afdelingen Zwolle en Alkmaar)

Tijden
16.30–17.45 uur Mavo/Vwo
17.45–19.00 uur Havo
(behalve indien er een andere tijd is vermeld.)

In een aantal afdelingen is er geen Mavo bespreking (gebrek aan belangstelling in 1987).

Plaatsen
Afdeling ALKMAAR, woensdag 25 mei, St. Joseph Mavo, Ferdinand Bolstraat 32, Alkmaar.
Afdeling AMSTERDAM, Gaasterland S.G. MDGO, Gaasterlandstraat 5, Amsterdam.
Afdeling ARNHEM, Chr. Streeklceum, Bovenbuurtweg 1, Ede.
Afdeling NIJMEGEN, Canisius College Mater Dei, Berg en Dalseweg 207, Nijmegen.
(Mavo, Havo en Vwo 16.30 uur)
Afdeling DEN BOSCH, St. Janslyceum, Sweelinkplein 3, Den Bosch.
Afdeling BREDA, O.L. Vrouwe-lyceum, Paul Windhausenweg 11, Breda.
(alleen Havo en Vwo)
Afdeling EINDHOVEN, Anton van Duinkerken S.G., Locht 117, Veldhoven.
Afdeling GOES, Willibrordcollege, Fruitlaan 3, Goes.
(Mavo/Vwo 16.30–18.00 uur; Havo 18.00–19.30 uur)

Afdeling GRONINGEN, Zernike-college, Helperbrink 30, Groningen.

Afdeling DEN HAAG, 1e VCL, Van Stolkweg 35, Den Haag.
Afdeling HAARLEM, Spaarne Scholengemeenschap, Zwemmerslaan 2, Haarlem.
Afdeling HEERLEN, Eijckhagen-college, Eijckhagenlaan 31, Landgraaf.

(Mavo/Vwo 16.00 uur; Havo 17.00 uur)
Afdeling HENGelo, Twents Carmelleyceum, Lyceumstraat 56, Oldenzaal.

(alleen Havo en Vwo)
Afdeling LEEUWARDEN, RSG, Douwe Kalma Leane 2, Leeuwarden (wijk Westeinde).

Afdeling MAASTRICHT, Stedelijk Lyceum en Havo, Eenhoorn-singel 100, Maastricht.
(afhankelijk van de belangstelling. Belangstellenden dienen zich telefonisch aan te melden)

043-430036; Mavo, Havo en Vwo 16.00 uur)

Afdeling UTRECHT, College Blaucapel, Winklerlaan 373, Utrecht (Tuindorp-Oost).

Afdeling ZUTPHEN, Baudartius-college, Isendoornstraat 1, Zutphen.

Afdeling ZWOLLE, woensdag 25 mei, RSG, Lassuslaan 230, Zwolle Noord.

(alleen Havo en Vwo)
Afdeling ROTTERDAM, St. Laurenscollege, Wagenaarlaan 6, Hillegersberg.

Studiedag China en het CSE

Op de voor China historische dag 1 oktober wordt over het eind-examenonderwerp voor 1989 met betrekking tot China een studiedag gehouden door de didaktiviteitscommissie van de VGN en een aantal collega's die vorig jaar in Ridderkerk een studiedag over Nederlands-Indië hebben georganiseerd, in samenwerking met de Vriendschapsvereniging Nederland-China/Chinacentrum. Er zullen centrale lezingen gehouden worden en parallel-sessies en er zal een mediamarkt zijn.

Voor de deelnemers is er een congresbundel.

Sprekers zijn leden van de vakgroep Geschiedenis en de vakgroep Talen en Culturen van China van de RUL.

U krijgt een nascholingscertificaat van de RUL.

De studiedag vindt plaats in of rond Utrecht en kost f 75,-; voor leden van de VGN f 65,-.

Aanmelding voor deelname aan deze studiedag vóór 1 juli bij de didaktiviteitscommissie t.n.v. Dokie Verhagen, Tiboel Siegenbeekstraat 28, 2313 HB Leiden.

Vrouwen-geschiedenis-krant 'Dinamiek'

Het nieuwe nummer van Vrouwen-geschiedenis-krant Dinamiek is verschenen.

Het thema is 'Nederlandse vrouwen in de achttiende eeuw'. In dit nummer onder andere: 'Furies, canaille en donderhoeren. Een speurtocht naar fysieke mogelijkheden en onmogelijkheden'. 'Vrouwen, agressie en geweldsdelicten in achttiende-eeuws Utrecht', 'Op haar eigen akkertje. Een onderzoek naar de relatie tussen het verschijnsel trekarbeid en zelfstandigheid van vrouwen in de Meijerij van Den Bosch' en 'Daar zij met zo een man niet langer kan huishouden. Echtscheidingen en scheidingen van tafel en bed in Utrecht, 1650-1795. Vingerwijzing voor een veranderend gezinsleven?'. U kunt deze Dinamiek bestellen door f 2,50 over te maken op gironummer 4966341 t.n.v. Dinamiek, o.v.v. '18e eeuw'. Ook bestaat de mogelijkheid tot een abonnement. Er komen in 1988 nog twee nummers uit. Maak hiervoor

f 5,- extra over (dus f 2,50 per nummer) o.v.v. 'abonnement 1988'.

Dinamiek is een uitgave van de Vrouwengeschiedenisgroep Utrecht en biedt studenten de mogelijkheid de resultaten van hun onderzoek naar buiten te brengen. Voor verdere informatie: tel. 030-895998.

Lespakket Vluchtelingen

Vluchten doe je niet zomaar. Dat is het centrale thema van de nieuwe lespakketten van Amnesty International over de vluchtelingenproblematiek. Actuele discussies over het al dan niet toelaten van vluchtelingen in Nederland laten zien dat er behoefte is aan goede informatie. Niet alleen over de situatie in Nederland, maar ook in de rest van de wereld. Waarom vluchten mensen eigenlijk? Wat betekent het voor mensen om te moeten vluchten voor onderdrukking en gevaar? Hoeveel vluchtelingen zijn er in de wereld en waar? Hoeveel zijn er in Nederland, welke rechten en plichten hebben ze en hoe worden ze opgevangen?

Amnesty International staat een ruimhartig vluchtelingenbeleid voor, onder meer vanwege de grote gevaren die vluchtelingen kunnen lopen als ze worden teruggestuurd. De informatie en gevarieerde werkvormen in het lesmateriaal over vluchtelingen hebben tot doel de leerlingen een eigen gefundeerde mening te laten vormen over de vluchtelingenproblematiek.

'Vluchtelingen' wordt, net als het overige lesmateriaal van Amnesty International, uitgegeven op twee niveaus: onderbouw en bovenbouw voortgezet onderwijs. De pakketten bestaan uit:

- een docentenhandleiding (extra lessuggesties, tips voor audio-visueel materiaal, werkvormen en achtergrondinformatie)
- losbladig, te kopiëren leerlingenmateriaal (onderbouw 28 pagina's, bovenbouw 31 pagina's)
- het boekje 'Vluchtelingen' (64 pagina's)
- overdrukken van kranteartikelen.

De leerlingenbladen bestaan uit teksten met uitgewerkte vragen en opdrachten, foto's, strips, cartoons en gedichten en zijn overzichtelijk vormgegeven. Op basis van de docentenhandleiding kunnen de lessen worden samengesteld. De bijbehorende leerlingenbladen mogen worden gekopieerd.

De prijs bedraagt f 12,50 per lespakket (excl. porto), te bestellen bij: Amnesty International, Keizersgracht 620, 1017 ER Amsterdam (020-264436).

Conferentie Europees Ontwikkelingsbeleid

De Hogeschool Midden Nederland organiseert in samenwerking met de NIO-vereniging op 29 en 30 september een conferentie over het Europees Ontwikkelingsbeleid in het Centrum Kontakt der Continenten te Soesterberg. Op deze conferentie zal een bronnenboek voor leraren en vormingswerkers gepresenteerd worden. In het bronnenboek zult u achtergrondinformatie en concreet lesmateriaal vinden. Over de thema's in het boek zullen deskundigen een lezing houden.

Op de tweede dag gaan we met bussen naar de Europese Commissie in Brussel, waar medewerkers en leden van de Commissie, het Europees Parlement, en NGO's een bijdrage zullen leveren. Aanvang van de conferentie: 14.00 uur (29 september) Sluiting: ± 19.00 uur (30 september).

Een week later op 7 oktober van 10.00-17.00 uur zal in het Solgebouw te Utrecht een didactiekconferentie worden georganiseerd over de vraag hoe het Europees Ontwikkelingsbeleid als thema in het onderwijs (en vormingswerk) behandeld kan worden. Docenten die met het hierboven genoemde bronnenboek gewerkt hebben, vertellen over hun ervaringen en presenteren korte lessenseries voor de vakken aardrijkskunde, geschiedenis, economie en maatschappijleer. De lessenseries zijn samengesteld aan de hand van het bronnenboek.

Door ruime subsidiëring zijn de kosten voor de deelnemers slechts:

- conferentie Europees Ontwikkelingsbeleid: f 90,- (incl. overnachting en bronnenboek);
- didactiekconferentie: f 25,- (incl. bronnenboek en lessenserie).

Inschrijving en informatie: Hogeschool Midden Nederland, SOL/COCMA, L. Swachten, Archimedeslaan 16, 3508 SB Utrecht (030-525111).

Rijksmuseum van Oudheden

'Nederland Onderste Boven'

Het Rijksmuseum van Oudheden presenteert in 1988 de tentoonstelling: Nederland Onderste Boven. Onderwerp is het oudheidkundig verleden van ons land en hetgeen daarvan nog in de bodem bewaard is gebleven: het bodemarchief. De aanleiding tot de expositie is het 40-jarig bestaan van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek te Amersfoort (ROB).

In de tentoonstelling wordt allereerst aandacht besteed aan het ontstaan van dat archief. In een groot ruimtelijk model ziet de

Atlantische Commissie

Informatie over veiligheidsvraagstukken in NAVO-verband. Van basisvoorlichting tot wetenschappelijk werk. Van beleidsstudies tot docentenpapers en leerlingenmateriaal.

Vraagt u een info-pakket aan?

Bel: 070 - 63 94 95 / 64 57 11, of schrijf:

Laan van Meerdervoort 96, 2517 AR Den Haag

bezoeker vanaf een loopbrug de ondergrond van ons land met alles wat daarin aanwezig is: van rioleeringen en waterleidingen, via boomwortels en konijnengangen, tot huisfunderingen, waterputten en grafkuilen. Dat bodemarchief wordt bedreigd. En archeologen graven op en trachten te redden. De kern van de expositie laat zien wat de resultaten van het archeologisch onderzoek zijn. In vijf ruimtelijke objecten worden reconstructies getoond uit vijf verschillende perioden. Het zijn achtereenvolgens: een 280.000 jaar oude jachtscène (onderzocht bij Maastricht), een boeren-nederzetting uit de bronstijd (West-Friesland), Nijmegen in de Romeinse tijd, de vroeg-Middeleeuwse handelsnederzetting Dorestad en de oude stad Dordrecht. Steeds wordt getoond wat er bij de opgravingen is gevonden en hoe de reconstructie tot stand is gekomen.

De tentoonstelling wordt afgesloten met een collage van foto's die tonen wat er thans nog van het verleden zichtbaar is. Opnamen van hunebedden, grafheuvels, terpen, burchten, kastelen, gereconstrueerde huizen, oud akkerland etcetera plaatsen het archeologisch verleden in het Nederland van 1988.

Om de mening te bestrijden dat in ons land van zand, veen en modder alleen maar onaanzienlijke vondsten in de bodem verborgen zouden liggen, toont een schatkamer de topstukken uit een aantal Nederlandse archeologische collecties.

'Nederland Onderste Boven' is één van de centrale tentoonstellingen tijdens de manifestatie Nederland-Museumland 1988. De tentoonstelling is te bezichtigen van 23 april tot 3 oktober 1988.

Informatie: E.M.A. ten Bosch, publiciteit/educatieve zaken, 071-146246 tst. 63.

Wanneer u met leerlingen de tentoonstelling wilt bezoeken moet u eerst zelf gaan kijken. De ruimte is klein en om er iets aan te hebben is 'voorwerk' op school onontbeerlijk. Anders zijn ze in vijf minuten klaar!!!

Leermiddelen-gids basis-onderwijs 1988

Onlangs verscheen de nieuwe *Leermiddelengids Basisonderwijs 1988* van de Centrale Registratie Leermiddelen in Enschede (Postbus 2041, 7500 CA Enschede, f 34,00). In vergelijking met de gids van 1987 is de nieuwe gids meer dan 110 bladzijden dikker. Voor geschiedenis bevat de nieuwe gids niet zoveel. De methode *Terugzien en ontdekken* is nu definitief verdwenen. Nieuwe methoden worden nog niet gemeld. De rubriek 'Overige leermiddelen' uit de gids van 1987 is nu gesplitst in de rubriek 'Projecten' en 'Overige Leermiddelen'. Nieuw opgenomen zijn de *Anne Frank-krant* met de videoband *Lieve Kitty* en de leesboekjesserie '*Geschiedenis in verhalen*', behorend bij de methode '*Geschiedenis in onderwerp en opdracht*'. Van de serie wordt overigens alleen de titel van het eerste deeltje vermeld. In voorbereiding is volgens de opgaven lesbrief nr. VII uit de serie 'Noord-Brabant. Verleden en heden', maar dat was ook al zo in 1986. Volstrekt nieuw is de aankondiging van *TWINS-GESCHIEDENIS*, een negental zelfcorrigerende en zelf-controlerende spellen voor de groepen vijf tot en met acht. Centraal in ieder spel staat een bepaalde periode.

Overzicht educatieve software 1988

Tegelijk met bovengenoemde *Leermiddelengids* publiceerde de Centrale Registratie Leermiddelen het *Overzicht Educatieve Software 1988*. Hierin worden in de rubriek 'maatschappelijke verhoudingen' een tweetal programma's over verkiezingen vermeld. Een aparte rubriek voor geschiedenis ontbreekt echter nog steeds, zowel voor het basisonderwijs als voor het voortgezet onderwijs.

Cees van der Kooij

Ongehoord en ongezien geregistreerd

In de onlangs verschenen catalogus 'Films en video van Volkswagen' komt ook een film over de geschiedenis voor: 'De Volkswagengeschiedenis' (in kleur, 23 min., 16-mm-film of video VHS/Betamax/U-matic/Video 2000). De film kan gratis geleend worden, alleen de retourkosten zijn voor rekening van de aanvrager. Verdere inlichtingen: TFS-Audiovisuele Media, Arnhemsestraatweg 17, 6880 AM Velp (Gld.), tel. 085-693120 (een nieuw telefoonnummer!).

Warner Home Video heeft een videoband uitgebracht onder de titel 'Ontdek je plekje'. Deze band bevat dertien TV-uitzendingen uit de serie met dezelfde naam: Amersfoort, Beesd, Breukelen, Buren, Gorinchem, Gouda, Naarden, Oudewater, Utrecht, Vianen, Woudrichem, Wijk bij Duurstede en Zaltbommel. De lengte is 117 minuten; de prijs f 49,- (VHS) en f 54,- (Beta en VCC). Verdere informatie: tel. 076-480886.

DIA'S

Polyvisie biedt in het '*Bulletin Voortgezet Onderwijs*' (25e jaargang, 1/88) verschillende nieuwe series op het gebied van geschiedenis aan:

- *Nederland en Nederlands-Indië. Statusverandering van een koloniaal rijk* (48 dia's, geluidscassette van 25 min., f 65,-, K 3092);
- *Armoede en armenzorg in 19e eeuw Nederland* (48 dia's, f 40,-, K 3087);
- *Zigeuners, de geschiedenis van een trekkend volk* (48 dia's, geluidscassette van 20 min., f 50,-, K 3079).

De prijzen zijn exclusief BTW en verzendkosten. Inlichtingen: Polyvisie, Postbus 508, Hilversum, tel. 035-15703.

Cees van der Kooij

Universiteit Twente

Studie naar de invloed van zure regen op de verschillende materialen van monumenten bruikbaar voor projectonderwijs Vwo

Bij de Wetenschapswinkel van de Universiteit Twente is een verslag verkrijgbaar over de gevolgen van zure regen voor monumenten. De aandacht voor schade, die zure regen aan monumenten veroorzaakt, is gering. Het studieverslag '*Zure regen, materialen en monumenten*' geeft een handvat voor projectonderwijs vanuit de vakken aardrijkskunde/geschiedenis en scheikunde op Vwo-niveau. Het studieverslag bevat het idee om door foto-documentatie van enkele geselecteerde monumenten per regio het verloop van schade aan delen van monumenten in kaart te brengen. Zo kan op den duur duidelijk worden of de verschillende mate van verzuring in regio's leidt tot een verschil in het verweringsproces van monumenten. De inhoud van voortdurend projectonderwijs kan zijn het aanleggen en beoordelen van zo'n foto-documentatie. Leerlingen doorgronden zo al doende hoe chemische gevolgen van zure regen ons erfgoed aantasten.

'Zure regen, materialen en monumenten' biedt een basis voor zo'n vorm van projectonderwijs. Het verslag bevat een algemene uitleg over zure regen in relatie tot monumenten. Een uitvoerig chemisch deel behandelt de vatbaarheid voor schade door zure regen per materiaalsoort. Het gaat om materialen, die veel in

Antiquariaat

Polombine

Valeriusstraat 56
1071 ML Amsterdam
Telefoon 020-714321

Verkoop op catalogus
goede én betaalbare boeken op historisch en literair gebied, socialisme, judaica, muziek e.a., in vele talen!
varialijst maandelijks
gespec.cat.periodiek
Vraag nu gratis lijst 17!

monumenten gebruikt zijn: hout/verf, verschillende metalen, steen/cement en gebrandschilderd glas. Tenslotte wordt ingegaan op bestaand onderzoek naar concrete schade.

'Zure regen, materialen en monumenten' is een studieverslag van Louis van Voorthuisen, student aan de faculteit der Wijsbegeerte en Maatschappijwetenschappen aan de Universiteit Twente. Het telt 35 pagina's en is te bestellen voor f 10,- bij de Wetenschapswinkel van de UT, tel. 053-893848.

Amsterdams Historisch Museum

Het VERZETSMUSEUM AMSTERDAM opende op woensdag 24 februari 1988 haar deuren voor de expositie 'Niet stil te krijgen - Censuur en Zuid-Afrika'. Een expositie die tot stand kwam in samenwerking met de Anti-Apartheids Beweging Nederland, Omroep voor Radio Freedom en het Committee on South African War Resistance. Met de tentoonstelling willen we inzicht verschaffen in de complexe structuur van de censuur in Zuid-Afrika en de vindingrijkheid van de alternatieve én illegale pers om toch hun journalistieke arbeid te kunnen verrichten. 'Niet stil te krijgen' biedt onder meer een complete studio van Radio Freedom, een fototentoonstelling over deze ondergrondse verzetszender, een 50-tal prenten rond censuur en Zuid-Afrika van vrijwel alle vooraanstaande Nederlandse tekenaars/cartoonisten, illegale en anti-apartheidskranten uit Zuid-Afrika en een poster-expositie over militarisering en dienstweigering in dat land.

De expositie loopt van 25 februari tot en met 26 juni 1988 en is van dinsdag tot en met vrijdag van 10.00 tot 17.00 uur en op zaterdag en zondag van 13.00 tot 17.00 uur geopend.

Basisvorming en de VGN

De basis van de basisvorming

Het is in Nederland zorgelijk gesteld met de inhoudelijke afbakening van onderwijskundige begrippen. Een mooi voorbeeld daarvan

is het begrip 'wereldoriëntatie', dat zonder nadere omschrijving niet meer gebruikt kan worden. Eenzelfde ontwikkeling dreigt nu weer met het begrip 'basisvorming'. Wat is vanzelfsprekender dan onder basisvorming kennis, inzichten, houdingen en vaardigheden te verstaan, die nodig zijn om in de samenleving te kunnen functioneren en die ontwikkeld c.q. geleerd worden tijdens de basisschool en de onderbouw van het voortgezet onderwijs? In onderwijstijd gaat het dan om de periode van vier tot zestien jaar. Helaas... in veel publikaties wordt het begrip 'basisvorming' ingeperkt tot datgene wat kinderen leren in de periode van twaalf tot zestien jaar, met het grote gevaar, dat al datgene wat in de periode van vier tot twaalf jaar opgebouwd is over het hoofd gezien wordt. Zo'n kortzichtige afbakening van het begrip 'basisvorming' leidt noodgedwongen tot nieuwe formuleringen zoals bijvoorbeeld 'de basis van de basisvorming' voor datgene wat de basisschool bijdraagt.

Voor die 'basis van de basisvorming' zijn (minimum)eindtermen in de maak. Het opstellen van de basisschooleindtermen is een zaak van de Stichting voor de Leerplanontwikkeling (SLO). Eindtermen voor geschiedenis en staatsinrichting vallen onder de eindtermen mens en maatschappij, waarvoor SLO-medewerker Klaas Houterman verantwoordelijk is. Het is de bedoeling dat deze eindtermen nog in 1988 gereed zijn en dat ze - op korte termijn - een plaats krijgen in de wet op het basisonderwijs.

Voor de eindtermen mens en maatschappij - aardrijkskunde, geschiedenis, maatschappelijke verhoudingen, waaronder staatsinrichting, geestelijke stromingen, sociale redzaamheid en gezond gedrag - is door de SLO een resonansgroep opgericht, waarin vertegenwoordigers van alle onder mens en maatschappij vallende disciplines zitting hebben. De

VGN is in deze resonansgroep vertegenwoordigd door Anita Burlet. Zij heeft bedongen namens de commissie PA-BO van de VGN in de resonansgroep te zitten, zodat alle stukken door alle commissieleden bestudeerd en commentariseerd kunnen worden.

De inhoud van het geschiedenis-onderwijs in de basisschool heeft jarenlang ter discussie gestaan, met name tijdens de jaren zeventig toen gezocht werd naar een geïntegreerde formule voor wereldoriëntatie met een grote, zo niet overheersende rol voor de vragen van het kind. Zowel uit de inhoudsvoorstellen, die gedaan zijn in het didactiekboek voor geschiedenis in de basisschool 'Verleden, heden, toekomst' als uit de inhoud van recent versche-

nen geschiedenismethoden voor de basisschool blijkt zich een consensus over de inhoud van het geschiedenis-onderwijs af te tekenen (met name in de methoden *Op zoek naar vroeger* en *Spoorzoeken in de tijd*, besproken in *Kleio*, december 1987, maar ook in de nog niet besproken methode *Bij de tijd*).

Over staatsinrichting in de basisschool is de laatste tijd weinig gepubliceerd. Sinds kort is er voor staatsburgerlijke vorming in de basisschool in de publikatie 'Allemaal burgers' een inhoudelijk voorstel, bestaande uit begrippenlijsten, uitwerkingen van die begrippen en lesideeën, beschikbaar (Cees van der Kooij, *Allemaal burgers. Staatsburgerlijke vorming in de basisschool*, Tilburg 1987).

De commissie PA-BO heeft de eerste drie concepten van de eindtermen mens en maatschappij op basis van bovenstaande inhoudsvoorstellen geanalyseerd en becommentarieerd. Voor verschillende onderdelen zijn alternatieven aangedragen en aanvullingen geformuleerd. De eindbeslissing ligt bij de SLO.

Over de SLO-tekst zal nog een veldronde gehouden worden. De VALO-Mens en Maatschappijwetenschappen zal bijeenkomsten organiseren, waarin alle betrokkenen de eindtermen kunnen bespreken. In het najaar van 1988 zal dan door de SLO de definitieve eindtermen tekst opgesteld worden. Deze tekst gaat daarna naar het ministerie van Onderwijs en Wetenschappen.

Cees van der Kooij

De rest van de basisvorming, de 'echte' basisvorming

Enkele punten uit het Invoeringsplan Basisvorming (Uitleg 2 maart 1988)

Uitgangspunt: basisvorming wordt verplicht ingevoerd. Scholen bepalen zelf wanneer zij in de periode augustus 1989 tot augustus 1994 tot invoering overgaan. Begin 1989 wordt van elke school gevraagd een startdatum te kiezen. In beginsel gebeurt invoering met het zittende personeel. Tijdens de invoeringsperiode heeft een school de mogelijkheid om van de bestaande lessentabel toe te groeien naar de nieuwe tabel. Docenten zullen in staat worden gesteld tijdelijk voor een periode van maximaal vier jaar een ander vak onbevoegd te geven onder de voorwaarde van deelname aan kwalificerende scholing. Eindtermen zullen als inhoudelijk kader fungeren voor de activiteiten van de scholen, voor de ontwikkeling van landelijke toetsen, voor de ontwikkeling van modelleerplannen en (voorbeeld)lesmateriaal en voor de ontwikkeling

van het ondersteunings- en scholingsaanbod. Scholen kunnen zelf aanvullende doelen stellen voor de verplichte vakken, en al dan niet gebruik makend van landelijk ontwikkelde modelleerplannen en voorbeeldlesmateriaal, zelf vorm geven aan het onderwijs en aan de relatie tussen de verschillende vakken. Scholen kunnen met gebruikmaking van het landelijk toetsmateriaal zelf de toetsing van het behalen van de eindtermen door de leerlingen vormgeven.

Het aantal lessen gs/si

Als richtlijn geeft het wetsontwerp Basisvorming (met memorie van toelichting) aan gs/si 200 lessen. Uitgaande van 40 schoolweken per jaar betekent dat bijvoorbeeld 2 lessen per week in klassen 1 en 3, en 1 les per week gedurende het hele 2e jaar, of 2 lessen per week gedurende de helft daarvan (wisselend per klas in combinatie met een ander eenuursvak). Voor Avo/Vwo is dit een vermindering; voor Lbo echter een aanzienlijke vermeerdering van het aantal lessen in gs/si. Of het nu betekent inkrimping, uitbreiding en/of vergroting van de doelmatigheid, in alle gevallen zullen de eindtermen in belangrijke mate richtinggevend zijn.

Op weg naar eindtermen gs/si

'Onze' ontwikkelgroep heeft tot taak het doen van voorstellen aan de minister voor eindtermen op twee niveau's. Zij moet daarbij een aantal algemene en specifieke richtlijnen in acht nemen. Tot de laatste behoren:

- evenwichtige aandacht voor kennis van basisstructuren (van het vak), vaardigheden om (maatschappelijk) te handelen, en inzicht in de culturele omgeving;
- evenwichtige aandacht voor zowel een gezamenlijke culturele basis, als voor levensbeschouwelijke en culturele verschillen tussen leerlingen;
- bevordering voor gelijke kansen van meisjes;
- aandacht voor informatietechnologie;
- elementen van maatschappijleer kunnen aan de orde komen, met name in verband met beroeporiëntatie.

In de Cito/SLO-publikatie 'Op weg naar eindtermen' (oktober 1987) zijn de voor alle vakken geldende algemene richtlijnen uitgewerkt. Omdat alle ontwikkelgroepen gebruik zullen maken van deze publikatie, is het met de nodige voorzichtigheid mogelijk een aantal verwachtingen uit te spreken over het werk van de ontwikkelgroep gs/si.

Om te beginnen zal in algemene doelstellingen worden aangegeven op welke wijze met het vak gs/si getracht zal worden mede gestalte te geven aan de basisvorming.

Tom van der Geugten

Bonnenprijs voor lezers van Kleio

Peter Hintzen

HET VERLEDEN SPREEKT MEE

*Rondgang door de
vaderlandse galerij*

Wie het eigen vaderlandse verleden niet kent, is niet in staat in dialoog te treden met andere volken en culturen en zo mee te werken aan mondiale tolerantie en ontspanning. Dat is de overtuiging van de auteur, die daarom in dit boek in 21 hoofdstukken figuren en tijdperken uit onze geschiedenis schetst die op ons volksbestaan een blijvende invloed hebben gehad. Het boek wil ons leren zorgvuldig en met respect met ons verleden om te gaan.

327 blz., f 39,75

Voor lezers van KLEIO tot 1-8-'88: f 27,75

'Ook door zijn niet nadrukkelijke eruditie is het boek van Hintzen een plezierige rondgang geworden door de vaderlandse geschiedenis...'

Het Binnenhof

'...geschikt voor een brede kring van historisch geïnteresseerden.'

Prisma-Lectuurvoorlichting

'Een bijzonder boek met vele behartenswaardige kanttekeningen bij een rijk verleden, dat wij graag aanbevelen.'

Stavast

'Hintzens boek is overigens helder geschreven en geeft de feiten en ontwikkelingen redelijk betrouwbaar weer.'

Trouw

Voordeelbon ter waarde van f 12,-

voor lezers van Kleio

Geldig van 1 mei tot 1 augustus 1988

**1 ex. Hintzen, Het verleden spreekt mee
van f 39,75 voor f 27,75**

Naam: _____

Adres: _____

Postcode: _____

Plaats: _____

Deze bon kunt u inleveren bij uw boekhandel

KOK KAMPEN

252.007

Inleverdata van kopij voor de Kleio-Krant

Wij streven er naar dat KLEIO in de eerste helft van de maand in de brievenbussen ligt. Om dat mogelijk te maken vragen wij u om u aan deze data te houden.

Datum dat de berichten uiterlijk gearriveerd moeten zijn:

aprilnr.	7 maart
mei nr.	5 april
jun nr.	9 mei
juli nr.	13 juni

De aard van de KLEIO-KRANT vraagt om berichten, niet om artikelen.

**ER KAN BEST WEL EENS VAN
AFGEWEKEN WORDEN IN
SPOEDGEVALLEN, MAAR
ALLEEN NA OVERLEG
VOORAF MET DE EIND-
REDACTEUR.**

Toesturen aan de eindredacteur:
T. Bogaerts, Omloop-West 9,
3402 XM IJsselstein, tel. 03408-
83576.

Onder de titel **KLEI-DIDACTICA** geeft de VGN leerlingenmateriaal

Nog leverbaar zijn:

- KD 1 'n Land zonder Leerplicht
- KD 2 Van Sodom tot Rhijnauwen

Dit zijn leerlingenboekjes met stevige kaft, geniet, ca. 24 blz.

Prijs:

1 t/m 4 ex.	f 5,-	per stuk
5 t/m 10 ex.	f 3,50	per stuk
11 t/m 20 ex.	f 3,-	per stuk
meer dan 20 ex.	f 2,50	per stuk
- Alles inclusief porto.

- KD 6 Over Leven
- KD 8 Suriname
- KD 11 Het Algemeen Kiesrecht in Prenten
- KD 12 De lange weg naar Ulongué. Een kleine geschiedenis van Mozambique.

Dit zijn leerlingenboekjes met stevige kaft, geniet, ca. 36 blz.

Prijs:

1 ex.	f 5,50	per stuk
2 t/m 10 ex.	f 4,50	per stuk
meer dan 10 ex.	f 3,50	per stuk
- Alles inclusief porto.

Mini-Didactica 2 De Gemeente

Mini-Didactica 3 Verkiezingsaffiches in Nederland vanaf 1917.

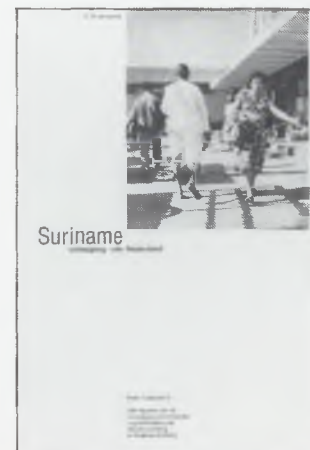
Mini-Didactica 4 Uit betrouwbare bron

Dit zijn leerlingenboekjes van 20 pagina's, voorzien van multioverforatie; geen stevige omslag. Prijs f 1,50 per stuk. Er komen portokosten bij; voor 1 t/m 5 ex. f 5,-, voor 6 t/m 10 ex. f 7,50, voor 11 en meer ex. f 10,-.

èn: KD 14 Hoe de Sowetostraat zijn naam kreeg. Apartheid in Zuid-Afrika.

Prijs: f 2,75 per stuk.

Er komen portokosten bij; voor 1 t/m 5 ex. f 5,-, voor 6 t/m 10 ex. f 7,50 en voor meer dan 10 stuks f 10,-.

U kunt bestellen door overmaking van het betreffende bedrag op postgiro 128701 t.n.v. Penningmeester VGN in Den Haag. Vergeet niet het gewenste nummer en de hoeveelheid op te geven.

OMO-reis

De interscholair vaksectie geschiedenis en staatsinrichting van de Vereniging Ons Middelbaar Onderwijs organiseert in de zomer van 1989 een 25-daagse studiereis naar de Volksrepubliek China. Deze reis is opengesteld voor niet-OMO docenten, dus ook voor Kleio-lezers. De inschrijftermijn sluit op 1 mei 1988; de reis is gepland op een maximale groepsgrootte van 30-35 personen; de begrote kosten zijn f 5.995,-.

Voor nadere informatie kunt u zich wenden tot N.J. Stam, Kortenaerstraat 5, 5102 BV Dongen (tel. 01623-20856).

VROUWEN IN DE TWINTIGSTE EEUW
De positie van de vrouw
in Nederland en de Verenigde Staten, 1929–1969

verschijnt begin juli

De bundel bevat een aantal Nederlandse en, vertaalde, Amerikaanse artikelen en bronnen als achtergrondinformatie voor docenten die betrokken zullen zijn bij het eindexamen geschiedenis en staatsinrichting 1990.

Maria Grever en Carla Wijers, die ook de stofomschrijving maakten van het onderwerp *Continuïteit en verandering, de positie van de vrouw in Nederland en de Verenigde Staten van Amerika, 1929–1969*, hebben de bundel samengesteld.

Door de termen en begrippen van de stofomschrijving te gebruiken als trefwoorden bij de artikelen is het mogelijk zich snel in te lezen in een onderwerp.

De bundel heeft een omvang van ca. 190 bladzijden en is geïllustreerd.

De prijs bedraagt bij voorintekening vóór 1 juli f 24,50 inclusief verzendkosten, daarna f 29,50.

Afhankelijk van de voorintekening wordt de omvang van de oplage bepaald. Verzekert u dus tijdig van een exemplaar.

Voor verdere informatie, bijvoorbeeld over de inhoud, het afhalen van exemplaren en betalen op nota kunt u contact opnemen met
Tineke Bogaerts, Omloop-West 9, 3402 XM IJsselstein, tel. 03408-83576.

Het boek **VROUWEN IN DE TWINTIGSTE EEUW** is te bestellen door het overmaken van f 24,50 op postgirorekening 128701 t.n.v. Penningmeester VGN te Den Haag.

De uitgave van deze bundel is mogelijk dank zij een ruime subsidie van het Ministerie van O & W.